

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Yeniliği Gerekli Kılan Metodolojisinde Taklit ve İctihad Vurgusu*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 27 Mayıs 2025 Kabul Tarihi: 5 Eylül 2025

✉ **Zeynep Hümeýra Koç**

Dr. Öğr. Üyesi/ Assistant Professor Dr.
Kilis 7 Aralık Üniversitesi/ Kilis 7 Aralık University
İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology
<https://ror.org/048b6qs33>
<https://orcid.org/0000-0002-0750-2658>
humeýra.koc@kilis.edu.tr

Öz

19. yüzyılın sonlarında, Batı, kavramsal ve yöntemsel olarak ortaya koyduğu rasyonel bilimle dikkat çekmektedir. Osmanlı son dönemine damgasını vuran Batı'yla karşılaşma olgusu, bazı Osmanlı aydınlarını çeşitli önlemler almaya sevk etmiştir. Bu bağlamda birçok aydın ve fikir adamı, dönemin ekonomik, toplumsal ve siyasal alanlardaki istatistiklerine, olgularına ve nesnel durumlarına kayıtsız kalmayarak birçok konuyu analitik bir şekilde ele almış, tespit ve teşhisleriyle sorunlara çözüm önerileri sunmuştur. Dönemin konjonktürü sebebiyle, ihtiyaçlara hitap etmeyen tartışmaların gereksizliğinden hareketle dinî ilimlerde yenilenmeyi savunan Filibeli Ahmed Hilmi'nin metodolojisinde öne çıkan, aklın işlevselliğinden uzak içgüdüsel bir eylem olarak değerlendirdiği taklit eleştirisi yaşadığı dönemin sorunlarını tespit etmek ve sonrasına ışık tutmak açısından oldukça önemlidir. Filibeli, eserlerinde gerek bireysel gerekse toplumsal yenilenme ve ilerlemenin önündeki engelin taassup ve taklit olduğunu, bunun da toplum ve birey açısından yok olmak anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda çalışma, Filibeli'nin yaklaşımında ontolojik ve epistemolojik temelde taklit eleştirisine ve icthad önerisine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Metodoloji, İctihad, Taklit.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

The Emphasis on Imitation/Taqlid and İjtihad in Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi's Methodology that Necessitates Renewal*

Research Article

Received: 27 May 2025 Accepted: 5 September 2025

Abstract

In the late 19th century, the West drew attention with its conceptual and methodical rational science. The encounter with the West, which marked the final period of the Ottoman State, prompted some Ottoman intellectuals to take various measures. In this context, many thinkers engaged analytically with the statistics, facts, and objective conditions in the economic, social, and political spheres of the period, addressing numerous issues and offering solutions through their observations and diagnoses. Against this backdrop, the critique of imitation, which stands out in the methodology of Filibeli Ahmed Hilmi-who advocated renewal in religious sciences by deeming discussions that did not address the pressing needs of the period unnecessary-is particularly significant in identifying the problems of his time and illuminating their consequences. In his works, Filibeli emphasizes that fanaticism and imitation constitute obstacles to both individual and social renewal and progress, ultimately leading to stagnation or decline for society and the individual. Within this framework, the study focuses on Filibeli's critique of taqlid and his advocacy of ijihad on ontological and epistemological grounds.

Keywords: Kalâm, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Methodology, İjtihad, Imitation/Taqlid.

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

In the late 19th century, the West attracted attention with its conceptual and methodological rational science. The encounter with the West, which marked the final period of the Ottoman State, led to an increasing tendency towards modernization due to both scientific and technological backwardness in the Islamic world, contrasting with the progress of the West in various fields. This situation prompted some Ottoman intellectuals to take diverse measures. In this context, many thinkers engaged analytically with statistics, facts, and the objective conditions of the period in economic, social, and political spheres, addressing numerous issues and offering solutions based on their observations and diagnoses. Although the experience of this cultural and theological encounter and the conditions of the time led these intellectuals to recognize the necessity of renewal (*tajdîd*) in theology, methodological differences existed among them. Those producing ideas on theological issues deemed the prevailing methods insufficient to respond to the inquiries of both the West and the Islamic world. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi was one of the significant intellectuals of this period. Due to the conjuncture of the time, his criticism of imitation (*taqlîd*) and emphasis on the necessity of *ijtihad*, which stand out in his methodology advocating renewal in religious sciences, are particularly important for identifying the problems of his era and illuminating their consequences. According to Filibeli, who was aware of the stagnation and backwardness of the Ottoman State and Muslims, the development of blind devotion and fanaticism was clearly unnecessary. Drawing attention to a detailed analysis of the situation in which Muslims found themselves, Filibeli argued that a community or nation in stagnation and decline must first identify its causes. One cannot speak of progress or rise without such determinations. Furthermore, he maintained that the causes of a phenomenon are linked to preceding events; therefore, understanding the future of Muslims requires attention to both past and present. Consequently, ideas and actions in civilized life must adhere to a sound method. Filibeli's writings, which include proofs, arguments, and criticisms, contain determinations that reveal the necessity of a new, systematic method. According to him, what weakens Eastern civilizations is the lack of method; it is insufficient merely to possess a method; the method must be appropriate to the time. At the same time, studies on the West and all matters related to it should undergo methodical evaluation. Otherwise, both situations lead to imitation, which, along with fanaticism, results in stagnation or extinction for society and the individual. Filibeli's conception of God rejects imitative faith, as it leaves room for human reason and perception. Epistemologically, he does not accept imitation as a way of acquiring knowledge; his view of human beings, grounded in reason, cognition, and morality, reflects this. Additionally, uncritical imitation

of the West contradicts his understanding of religion, the individual, and society-ontically, methodically, and epistemically. In this context, Filibeli addresses imitation from two perspectives. He exposes the wrongness of practising religion through imitation and opposes the unselective imitation of the West. Progress cannot be achieved through imitation alone; with imitation, which he terms false knowledge, one attains only a superficial or formal civilization. Therefore, there should be neither hostility to progress nor a progress that will disappear- Muslims must employ reason and act accordingly. Filibeli criticizes not only Western imitation but also the imitative mentality within the Muslim intellectual world. According to him, the structures and needs of past societies were appropriate to their time; thus, contemporary periods require *ijtihad* based on the current structure and needs of society. He examines imitation and *ijtihad* dichotomously, emphasizing the inevitability of imitation in the absence of *ijtihad* throughout history. Accordingly, this study will focus on the emphasis on imitation (*taqlîd*) and *ijtihad*, which stand out in Ahmad Hilmi Filibeli's methodology as central to the necessity of renewal.

Giriş

19. yüzyılın sonlarında, Batı'nın, akılı merkeze alan düşünme biçimini, eski, geleneksel ve değişmez olarak kabul edilen varsayımlardan, önyargılardan ve ideolojilerden bir anlamda kurumsallaşan inanç sistemlerinden özgürleştirmeyi ve epistemik temelde kabuller inşa edip belli bir metodolojide sistemleştirmeyi amaçlayan Aydınlanma'yı yaşamış olduğu, sosyal ve ekonomik hayatını buna göre düzenlediği görülmektedir. Bu bağlamda, din, bilim ve felsefe açısından insanı merkeze alan ve sorunları insana dönük yönüyle ihtiyaçları giderecek bir makuliyetle çözmeye çalışan Batı, Osmanlı aydınlarını hem çeşitli önlemler almaya sevk etmiş hem de yenilenme gerekliliğini savunmalarında etkilemiştir.¹

Yenilenme gerekliliği imkânlar nispetinde birçok alanda kendini göstermektedir. Kur'an'dan hareketle, iman ilkelerini, akıl, dil ve mantık çerçevesinde temellendirerek dinin teorik boyutunu anlamayı ve zamanın inanç konularında ortaya çıkan problemleri inceleyip gidermeyi amaçlayan bir fikrî çabanın sonucu olarak teşekkül etmiş beşeri ve entelektüel bir ilim olan kelâm da bunlardan biridir. Bu gereklilik kelâmın doğasında vardır. Yöntem açısından iman esaslarını rasyonel olarak temellendirmeyi ve akıl yürütmeyi esas alması kelâmın dogmatik bir bilim olmadığını göstermektedir. Çünkü temel sabiteler (*mesâ'il*) ve amaçlar (*makâsıd*) hiçbir koşulda değişmediği halde, bunları izah, ispat ve doğrulamaya yarayan öncüller (*mebâdî'*) ve vasıtalar (*vesâil*) zamanın gerekliliklerine göre değişiklik gösterebilmektedir.² Klasik kelâm, uzun yıllar, ilk kelâm gruplarının sorunları ele alış ve çözümleme tarzıyla varlığını korumuştur. Zaman ilerledikçe ve şartlar değiştikçe, ortaya çıkan sorunlarla ilgili olarak, klasik kelâmın günün ihtiyaçlarına cevap verme imkânından hareketle yenilik yapılması gerekliliği tartışılmıştır. Düşünce veya söylemler kendini var eden toplumsal ve tarihî şartlardan bağımsız olamaz. Bu sebeple 19. yüzyılın sonları da Osmanlı'da yenilik arayışlarının olduğu bir zaman dilimidir.

Düşünsel hareketlilik sebebiyle Batı ile etkileşim doğal olmakla birlikte, kelâm ilminin belli sabiteleri açısından yapılması gereken yenilikler, kavramsal ve metodolojik olarak itinalı bir biçimde ele alınmak zorundaydı. Gerek Osmanlı'da gerekse Osmanlı sınırları dışındaki Müslüman coğrafyada, dönemin önemli düşünürleri, ortak bir iddia olarak, klasik kelâm

¹ Bk. M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları: XIX. Yüzyıl Sonu – XX. Yüzyıl Başı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 68 vd.

² Cemalettin Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2009), 5-6.

tartışmalarının çağdaş problemlere cevap bulamadığını, asıl olandan uzaklaşıldığını ve insanın dinle irtibatının yenilenmesi (*tecdîd*) gerekliliğini savundular.³ Söz konusu savunuların argümantasyonu her bir teorisyen tarafından farklı şekilde düzenlense de yöntemin ana belirleyicileri olarak kavramsal analiz ve metodoloji dikkate alındı. Bu aşamada ise bir yöntem sorunuyla karşı karşıya kalındı. Dolayısıyla din-bilim uyumsuzluğuna sebep olan yorumların tekrar düzenlenmesini gerekli kılan asla dönüş öncelendi.⁴ Klasik kelâm yöntem açısından eleştirildi ve yeni yöntem arayışlarına girildi. Çeşitli eserler telif edildi.⁵ Eserlerde, müelliflerin amaçları, yöntemsel analiz konusunda belirleyici saiklerden biri olarak kabul edilmiştir. Her bir yöntemi ortaya çıkaran bir amaca dikkat çekilmesi, yöntemin amaca göre belirlenmesiyle ilişkilidir. Bu bağlamda, dönemin kelâmcılarının fikirlerinin, tavır ve tutumlarının, kullandıkları kavram ve tanımların, yenilenmenin gerekliliği üzerine paylaştıkları görüşlerin ayrı ayrı analiz edilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁶

Bahsi geçen süreçte, Osmanlı'nın son döneminde sorun olarak tespit edilen konular ele alınmış, çözüm bulmak ve hayata dönük cevaplar için ıslahat içerikli projeler üretilmiştir. Örneğin, içerik ve yöntemlerin yenilenmesi gerekliliğine işaret eden, Batı'dan, bilim ve felsefeden faydalanan, amacı kelâm ilmini yeniden inşa etmek olan çaba ve arayışları kapsayan *Yeni İlm-i Kelâm* ve Batı'nın sömürgecilik ideallerine karşı çıkmak ve Müslüman toplumları ilim ve refah açısından gelişmiş seviyelere taşımak için İslâm birliğini inşa etmeyi amaç edinen *İttihâd-ı İslâm* öne çıkan pro-

³ Örnek olarak bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, "Metâlib ve Mezâhib Tercümesinin Dibâcesi", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. A. Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 397-398; Cemaleddin Afgânî - Muhammed Abduh, *Urvetu'l-yuska*, çev. İbrahim Aydın (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987), 98; Hasan Hanefî, *et-Turâs ve'l-tecdîd; mine'l-akide ila's-sevra* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1988), 1/8; Ahmed Kemâl Ebû'l-Mecd, "Tecdidü'l-fikri'l-İslâmî", *et-Tecdîd fi'l-fikri'l-İslâmî*, haz. Mahmûd Hamdi Zakzûk (Kahire: 2002), 35; Nadim Macit, "Din, Gelenek ve Tecdit", *Türk Yurdu* 20/157 (2000), 40-41.

⁴ Söz konusu dönemi, söylemlerini, önemli fikir adamlarını ve onların yenilik arayış ve önerilerini süreç takibi açısından ele alan çalışmalar için bk. Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*; Rabiye Çetin, "Tanzimat'tan Günümüze Kelâm'ı Yenileme Çalışmaları I", *Dini Araştırmalar* 16/42 (2013), 9-38; Mustafa Ünverdi - Cebail Özer, "Çağdaş İslam Düşüncesinde Kelâmî Perspektifte Değişim", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2022), 127-149.

⁵ Örneğin Şiblî Nu'mânî'nin *el-Kelâm*, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Üss-i İslâm: Hakâik-i İslâmiyye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akâid*, Abdullatif Harpûti'nin *Tenkîhu'l-Kelâm fi akâid-i ehli'l-İslâm*, Musa Kazım'ın *Külliyyât; Dini, İctimai Makaleler*, İsmail Hakkı İzmirli'nin *Yeni İlm-i Kelâm* ayrıca Muhammed Abduh'un *Risâletü'l-Tevhîd* isimli telifleri hem yeniliğin imkân ve gerekliliğini savunan hem de örneklik oluşturan eserlerden bazılarıdır.

⁶ Bk. Nadim Macit, "Cumhuriyet Döneminde Kelâm İlmi ve Yöntem Sorunu", *İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi I* (İstanbul: Ensar, 2005), 289.

jelerdir. Söz konusu projelerdeki çaba ve arayışlarıyla bilinen önemli bir düşünür de Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'dir (ö. 1914). Bu çalışma, Ahmet Hilmi'nin yenilik anlayışında, birçok yazısında önemle üzerinde durduğu taklit eleştirisi ve ictihad önerisini bütüncül bir şekilde ele alması bakımından önem arz etmektedir.

1. Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Yenilikçi Yönü

Kelâm, felsefe, tasavvuf, tarih ve siyasetle ilgilenen, ileri düzeyde Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Filibeli Ahmed Hilmi, hikâye, şiir, roman ve tiyatro türünde de eserleri olan bir fikir adamıdır. Filibeli'nin teliflerinin ortak noktası Batı taklitçiliğine karşı çıkmasıdır.⁷ O, eserlerinde, Batı'dan alınması ve alınmaması gerekenler ayrımını yapar. Bu ayrım, zanaat ve sanayinin alınıp ilerletilmesi gerekliliğini işaret ederken, manevi ithalin taklit olduğunu ve insan tabiatına aykırılığını vurgulamaktadır.⁸ Bu sebeple Filibeli, Tanzimat'la başlayan Osmanlı modernleşme hareketinin geleneksel kalması gerekliliği üzerinde durmuştur. Çalışmaları, dönemin siyasi ve sosyal problemlerini konu edinirken; düşünsel anlamda sorunlara ait tespitleri ve yapılması gerekenlere dair fikirleri içermektedir. Bu bağlamda sürekli yayınları önemseyen Ahmed Hilmi'nin amacı Osmanlı halkını aydınlatmaktır. Örneğin 1910-1912 yılları arasında önce haftalık daha sonra günlük olarak çıkan *Hikmet* gazetesinde yayımlanan "Hikmet yazıları", Osmanlı'nın zor dönemlerindeki fikrî karmaşayı ortaya koymaktadır. Filibeli, İslâmcılık fikrini savunduğu (*intibâh-ı İslâm*) yazılarını neşretmekle, zamanın aydınlarının yaptığı gibi halkı bilinçlendirmeyi ve yaşanan farkındalığın pratiğe yansımaları amaçlamaktadır.⁹ O, eserlerini, bu bağlamda kaleme almıştır. Bu sebeple eserleri, millî ve dinî temelde gerek bilişsel gerekse etik yönden sorunlara çözüm bulma çabasında olan, geleceğe dönük bir arayışın ürünleri olarak görülmüş, değer aktarımında kullanılabilmesi açısından ele alınmıştır.¹⁰

Ahmed Hilmi'nin bilinen en önemli eseri *A'mâk-ı Hayâl* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325) isimli alegorik telifidir. Eserde, Müslümanların köklü bir yenilenmeye tabi tutulması ve çağın gereklerine göre

⁷ Filibeli'nin Batı algısıyla ilgili bk. Ahmet Dağ, "Doğu-Batı Kutbunda Bir Balkan Düşünürü Olarak Filibeli Ahmed Hilmi'de Batı ve Felsefe Algısı", *Balkanlar ve İslam –Balkanlı Âlimler, Mütefekkirlere ve Eserleri–* ed. Abdullah Taha İmamoglu v.dğr. (İstanbul: Ensar, 2020), 3/452-461.

⁸ Zekeriyâ Uludağ - Olcay Bayraktar, "Şehbender-zâde Filibeli Ahmed Hilmi", *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 177.

⁹ Meral Gülççek, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 12, 32.

¹⁰ Bk. Bekir Direkci - Ünzile Köse, "Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Eserlerinin Kök Değerler Açısından İncelenmesi", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 7/4 (2022), 1010 vd.

hurafelerden arındırılması gerektiği salık verilmektedir.¹¹ *Çaylak*, *Coşkun Kalender*, *Münakaşa*, *Kanad*, *Nimet* ve günlük çıkan *Millet* ve *Musâhabe* gazeteleri de Ahmed Hilmi'nin neşri olup, gazetelerin yayımlanmasının amacı bazen ilmî bazen *Çaylak*'taki gibi mizahî olarak dönemin problemlerini ortaya koymayı ve çözüm üretmeyi içermektedir. Yanı sıra Ahmed Hilmi, *Sırât-ı Mustakîm*, *İkdâm*, *Tasvîr-i Efkâr*, *Şehbâl*, *Sancak* ve *Necât* gibi gazetelerde de yazmıştır. Panislamist bir yaklaşımı ve Batı karşıtlığını temel alan felsefesi *İttihâd-i İslâm* adında bir süreli yayın çıkarmasına vesile olmuştur. O, dergide, Müslümanların, dil ve ırk farklılıklarını bir kenara bırakarak önce iç meselelerini sonra da maruz kaldıkları dış tehlikeleri ortadan kaldıracak bir fikrî birlik inşa etmeleri gerekliliğine dikkat çekmiştir. Söz konusu birlik Batı'nın sömürgesine karşı gerekli olmakla birlikte aynı zamanda dinin emridir. Filibeli, bu noktada idari birlikteliği değil inanç ve fikir birlikteliğini kast etmektedir. Ona göre “*Mü'minler ancak kardeştir.*”¹² ve “*Sizin ümmetiniz tek bir ümmettir. Ben de sizin Rabbinizim. O halde bana kulluk edin!*”¹³ benzeri âyetler, İslâm'ın nasıl siyâsî, içtimâî bir birlik ve beraberlik dini olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.¹⁴ *Hikmet* gazetesinin kapağında yer alan “İttihad hayattır, tefrika memattır” ifadesiyle, birliğin yaşatacağını, ayrılığın ölüm getireceğini savunan eleştiri ve önerilerde bulunmuştur. O, teklifini ise “ittihâd-ı ictimâ-i İslâm” olarak ifade etmiştir. Bunun sebebi Balkanlarda ortaya çıkan milliyetçilik akımlarının önüne geçmektir. Dolayısıyla Osmanlıcılık fikri anlamını kaybetmiştir. Parçalanmak ve dağılmak sömürüye açık hale gelmek demektir. Bu sebeple öncelikle Osmanlı Müslümanlarını birleştirici formüller gereklidir. *Hikmet* gazetesindeki yazılarının teması, onun İslâmcılık fikrinin en önemli savunucularından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeple Darülfünûn felsefe hocalarından olan Ahmed Hilmi, modernist İslâmcılar arasında sayılmıştır.¹⁵

Yeni İlm-i Akâid isimli risâlesi, Filibeli'nin kelâm konularının yenilenmesiyle ilgili düşüncelerini kapsamaktadır. O, eserinde, dönemin din ve felsefe algısının eleştiriye tabi tutulması ve İslâm ve iman hakikatlerinin

¹¹ Sare Evcimik, *Filibeli Ahmet Hilmi'nin Felsefî ve Ahlâkî Görüşleri* (Ankara: İksad Yayınevi, 2023), 34-35.

¹² el-Hucurât 49/10.

¹³ el-Enbiyâ 21/92.

¹⁴ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1974), 813-814.

¹⁵ Filibeli'nin hayatıyla ilgili bk. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 276, 284 vd.; Abdullah Uçman, “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/424-425.

açığa çıkarılması gerektiğini önemle vurgulamaktadır.¹⁶ Ona göre insanlık her dönem belirli bir zihniyete sahiptir. *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?* isimli eserinde vurguladığı üzere bugünün insanı eskinin mantık ve bilgileriyle tatmin ya da ikna edilemez. Örneğin, Allah'ı inkâr eden mütereddit kimselere nasıl bir yaklaşımda bulunulacaktır? Cevapların, meşruiyeti imanla söz konusu olan âyet ve hadislerle değil, zamanın ihtiyacına göre mantıkî ve felsefî bir formda delillendirmeler içermesi gerekmektedir. Bu sebeple de yapılması gereken kelâm ilmine ve kelâmcılara müracaat etmektir. Filibeli'ye göre bunun aksini düşünmek ancak zandan ibarettir ve bu da tekamülü bilmemek ve her türlü bilimsel düşünceden mahrum olmak demektir.¹⁷

Filibeli'nin, eserlerinde, olgudan hareket ederek dinî anlayışta yenilik yapılmasını gerektiren bir çözüm arayışı söz konusudur. Çünkü ona göre, ilahiyat ve felsefe en geri kalan iki ilim dalıdır.¹⁸ Filibeli, din, bilim ve felsefe temelinde birikimi olan bir düşünür olarak, tüm bunların rasyonel temelde ele alınabilmesi için belirli bir usulden hareket edilmesi ve yöntem tabi olunması gerektiğini savunmaktadır. Örneğin, Dozy'nin,¹⁹ Kur'an ve Hz. Peygamber hakkında aşağılayıcı bir üslupla yazdığı *İslam Tarihi Üzerine Deneme* isimli eserine dönemin birçok fikir adamı tarafından yazılan reddiyeler mevcuttur. Filibeli ise hem vakaları tahrif ve hakikatleri tevil eden Dozy ve emsali kişilerin yazdıklarının hem de onlara yazılan reddiyelerin epistemik temelde olmadığına dikkat çekmiş; kendisinin İslâm dünyasında meydana gelen olayları ilmî bir kritiğe ve belirli metotlara tabi tuttuğunu (*fennen* ve *ilmen*) ve objektif bir dille tarih metodolojisini temel alarak reddiye yazdığını ifade etmiştir.²⁰ Dolayısıyla *Tarih-i İslâm* da onun yenilikçi yönünü ortaya koyan ve dönemin ihtiyaçlarına binaen yazdığı bir eserdir. Filibeli, eserinde, dinî ve sosyal meseleleri farklı bir açıdan ele alarak, dinî konuları asıl gayesinden saptıran, materyalizmi ön plana çıkaran ve İslâm dini aleyhine tahribat oluşturan çalışmalara cevap vermiş, yapılan

¹⁶ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm: Hakâik-i İslâmiyye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akâid* (İstanbul: 1332).

¹⁷ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Târih-i İslâm'ın Birinci Zeyli: Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1327), ۲۵; a.mlf. *Taklitle Medeniyet Olmaz* (İstanbul: Bedir Yayınları, 1962), 12.

¹⁸ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 45.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Yasin Yılmaz, “Batılı Münekkitletler ve Dozy'nin Kur'an-ı Kerim, Vahiy ve Hz. Muhammed'e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Ahmed Hilmi Örneği”, *Dini Araştırmalar* 22/55 (2019), 77-95.

²⁰ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 54, 104 vd., 116 vd., 635 vd. Filibeli'nin tarih metodolojisi hakkında bk. Adem Apak, “Osmanlı Meşrutiyet Dönemi Tarihçilerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih Metodolojisiyle İlgili Görüşleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Ocak 1999).

çalışmaları tesirsiz kılmaya dönük bir anlatım metodu takip etmiştir.²¹ O, bu bağlamda hakikatin anlaşılması için birtakım tespitlerde bulunmuştur. Öncelikle itikat ve olayların birbirine karıştırılmaması gerekmektedir. Hıristiyanlık taassubu ve kavramsallığı temelinde, aynı bakış açısıyla ötekini eleştirmek tutarlı ve isabetli değildir. Bu sebeple zandan, olayları tahrif ve tağyirden uzak durulması gerekmektedir. Tahrif edilen ve değiştirilen olayların tekrar ele alınması ve tarihî kayıtlardaki ilk haline getirilmesi uygun olmalıdır. İnsan zihni, meydana gelen olayların nasıl olduğunu bilmekle yetinmez. Her bilinmeyene karşı insan, “niçin?” sorusunu sorar. Dolayısıyla değerlendirme, olayların meydana gelme sebebinden hareketle yapılmalıdır. İlim sadece olaylardan, sebeplerinden ve ilkelerinden bahseder. Söz konusu şartları taşımayan eserlerin de ilmi olarak bir değeri yoktur.²² Buna göre onun yöntemsel olarak taklidi kabul etmediği söylenebilir.

Filibeli, Şeyh Mihrîdîn Arûsî takma adıyla yazdığı *Müslümanlar Dinleyiniz* (1326) isimli eserinde, İslâm dünyasının geri kalmışlığını, sebeplerini ve içinde yaşanan kötü durumu anlatarak tespitlerde bulunmuş, Müslümanları birlik, beraberlik ve fedakârlığa davet etmiş ve çıkış önerileri sunmuştur. Ona göre Müslüman dünyanın geri kalmışlığının, siyasi, sosyal ve ekonomik olarak içinde bulunduğu kötü durumun sebebi İslâm’ın temel esaslarından uzaklaşmak, tembellik ve cehalettir. Bu sebeple Müslümanlar, öncelikli olarak değerlerine sahip çıkmalı ve cehaleti ortadan kaldırmalıdır.²³ Bu görüşü temelinde onun yenilik anlayışında öncelik öze dönmekle ilgiliyken, ortadan kaldırılması gereken bir tutum olarak cehalet karşımıza çıkmaktadır. Aynı minvalde gerek “Hikmet yazıları”nda gerekse kitaplarında, durum tespiti yaparak, metodolojik olarak öze dokunmadan değişimi ve yenilik gerekliliğini savunması, taklit ve ictihadla ilgili görüşlerini de temellendirmektedir.

Filibeli’ye göre İslâm toplumunda düşünsel devrim ve yenilenme gerekliliği önem arz etmektedir. Bu da dini yıkmak ya da yerine hakikatle ilişkisi olmayan zan, şek ve şüphe koymak anlamına gelmemektedir. Aksine eskinin fikirlerini doğruluk ve maslahat açısından *tetkik* ve buna göre *tercih*, maslahat içermeyen zarar veren düşünceleri ve fikirleri *terk*, ahlâkî ve ilerlemeye mâni olanı ise *değişim* anlamına gelmektedir. Buna göre, yapılacak ictihadlar, zamanın ihtiyaçlarından ve bilimsel verilerden

²¹ M. Zeki Ekici, *II.Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 153, 212.

²² Filibeli, *İslâm Tarihi*, 57,116-117.

²³ Ekici, *II.Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Hayatı ve Eserleri*, 151.

uzak olmayacaktır.²⁴ Görülmektedir ki Filibeli, Osmanlı toplumunun karşı karşıya kaldığı sosyal meseleleri belirli bir sistem dahilinde ele almayı, bu bağlamda terkip ve tahlil esasına dayalı görüşler ortaya koymayı ve söz konusu meselelerin fitratına uygun teşhis ve tedaviler bulmayı, bunları da milletin ve memleketin menfaatini gözetenek yapmakla ilke edinmiştir.²⁵

Filibeli'ye göre dönemin ihtiyaçlarını karşılamayan eski görüşlerin *tetik, teşhis, terk ve değişim* içeren bir şekilde metodik olarak değerlendirilmesi ve yenilenmesi gerekliliğinin temeli insanın hakikat arayışıyla ilgilidir. Çünkü insan, mutlak hakikate muhtaçtır. Bu sebeple onu aramaktadır. Mutlak hakikat, insan idrakini aşan bir yapıda olduğu için, aklın işlevselliği açısından konular yöntemsel olarak ele alınmalıdır.

Filibeli, insanın hakikate olan ihtiyacından hareketle dinî duygunun önemini dile getirmiştir. Ona göre din, marifetullahtan ibaret olmayan meveddet ve muhabbet içeren dinî duyguyla yani vicdanî samimiyet zevkiyle ayakta durmaktadır. Dolayısıyla Allah'ı sadece bilmek yetmez. O'na sevgi, muhabbet ve dostluk hissetmek, aynı zamanda ilâhî iradeyi kabul etmek gerekmektedir.²⁶ Bu yaklaşımında Filibeli'nin dinî bilgi ve dinî duygu arasındaki ilişkiyi birbirini tamamlayacak şekilde yorumladığı ifade edilmiştir.²⁷ “Dinî duygu” Filibeli'nin metodolojisinin bir parçası olmuştur. Filibeli'nin din tasavvuruna temel doktrinler dışında “dini duygu”yu eklemesi de kelâma yeni bir boyut kazandırmakla ilişkilendirilmiştir.²⁸

Filibeli her ne kadar geleneksel alanla ilgili konuları ele almış olsa da onun yönteminin geleneksel düşünceden beslenmediği, sorunları ele alış tarzı, tespiti, bakış açısı, izahı ve çözüm önerilerinin kendine özgü olduğu ifade edilmiştir.²⁹ Filibeli'nin yenilik anlayışını, yeniliğin önündeki engel olarak taklit eleştirisini ve icthadın gerekliliği savunusunu anlayabilmek için öncelikle onun Allah ve insan tasavvuru dolayısıyla akıl ve din algısı hakkında bilgi edinmek gerekmektedir.

2. Filibeli'nin Akıl ve Din Algısı

Filibeli Ahmed Hilmi'nin akıl ve din algısı, onun Allah ve insan tasavvuruna dayanmaktadır. Filibeli'nin Allah-insan ve ilişkisellikleri açısından din ve ahlâk konusundaki görüşleri taklit değerlendirmesine zemin oluş-

²⁴ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, sad. Ali Utku - Erdoğan Erbay (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 134-135.

²⁵ Bk. Ekici, *II. Meşrutîyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi*, 227.

²⁶ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 126, 146.

²⁷ Uludağ - Bayraktar, “Şehbender-zâde Filibeli Ahmed Hilmi”, 182.

²⁸ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 88-90.

²⁹ Uludağ - Bayraktar, “Şehbender-zâde Filibeli Ahmed Hilmi”, 200; Mehmet Fatih Aslan, “Geleneksel “Tecdüt”ten Modern “Teceddüt”e: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin Modern Toplum Tasavvuru “Teceddüt Toplumu”, 10. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı V* (İstanbul: İlem, 2022), 108.

turacaktır. Filibeli her ne kadar insanı varlık ve mahiyet açısından uzun uzun ele alsa da onun yaratılmış biyolojik bir varlık olarak incelenmesinden ziyade manevi kimliği oluşturan ruh ve idrak birlikteliği açısından ele alınması gerektiğini düşünür. Ona göre insan, öncelikle var olduğunu idrak eder, kendi varlığından şüphe etmez. Sonraki bilgileri, bu kabul temelinde anlamlıdır. İdrak duyumla başlar. Her ne kadar düşüncenin oluşmasını duyularla başlatsa da duyuların insana ait olmasından dolayı gerçek, insanın *kendisi* yani benliğidir. İnsanın nefsini yani kendi benliğini bilmesi gerekmektedir. Bu açıdan Filibeli'ye göre nefis, ruh ile cesedin birleşmesinden meydana gelen fiildir. Bu da insanın benlik suretidir. İnsanın zati durumu ruhla, sıfat durumu bedenle ifade edilmektedir. Ona göre insanın varlığı, mekanik bir faaliyet olan *hareket* ve tabii his, marifet ve iradeyi içine alan *vicdan* suretinde kendini gösterir.³⁰ Bu sebeple *Allah'ı bilmek mümkün müdür?* isimli eserinde “hakikatü'l-insân” başlığını açan Filibeli'ye göre nefsini bilen Rabbinin bilir.³¹ Çünkü insan her şey hakkında şüphede kalsa bile kendi varlığını inkâr edemez. Aksi takdirde aklî melekeleri yok demektir. Filibeli'ye göre bu bir vicdan meselesidir. Bu açıdan, Allah'ı tanımak için idrak etmekten başka bir yolu olmayan insanın, kendilik bilgisine hâkim olmadığında mücessime ve müşebbihe gibi antropomorfizme düşme tehlikesine dikkat çekmiştir. O, nefsini bilmeyi bir kısım mutasavvıf ve filozoflar gibi sadece ahlâkî bilgiden hareketle ele almaz. Filibeli, bu bilme durumunun teklifle ilişkisini kurar. O, aklı işlevsel olmayanın (*mecnûn*) teklifle sorumlu olmadığını; dinin esas şartının akıl olduğunu ifade eder. Dolayısıyla insan, idrak ve muhakeme yetisiyle ilmen tüm evreni keşfedebilmekte ve diğer varlıklardan ayrılmaktadır.³² Ona göre aklın prensiplerinden olan ayniyet ve yeter sebep ilkeleri bilginin temelidir.³³ Bu bağlamda o akla, olgu ve olayların sebep-sonuç ilişkisini anlayabilecek şekilde araşsal bir rol biçmiştir.³⁴ Akıl varlığı olarak insanın biraz sınırlı olsa da irade sahibi de olduğunu kader konusunda Cebrî yaklaşımı eleştirerek açıkça belirtmiştir.³⁵ Ona göre hayır ve şer olgusal bir gerçekliktir. Hayır, Allah'a atfedilir ama şerrin kaynağı nedir? Neden yaratılmıştır? Allah için şer olanı yaratmak mümkün müdür, uygun mudur? Bu sorulara, ahenk ve nizam içerdiği için fizik âlemde kötülük yoktur, şeklinde bir cevap verir. Değer olarak kötü, insanın yapıp etmelerine atfedilir. Çünkü insan hem iyiye hem de kötüye istidatı bulunan bir varlık olarak yaratılmıştır. İnsanlık ilerle-

³⁰ Filibeli, “Tasavvufî İslâmî”, *Hikmet*, nr: 55 (21 Nisan 1327), 2-3.

³¹ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 40, 42.

³² Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 43.

³³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Felsefeden Birinci Kitap: İlm-i Ahvâlî'r-Rûh* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyye, 1327), 65-67.

³⁴ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 29.

³⁵ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 336; a.mlf., *Üss-i İslâm*, 52.

me kat etse bile aynı oranda sıkıntılardan da bahsedilmektedir. Örneğin ilaçlar keşfedilse de dertler de aynı oranda artmaktadır. Evren, zıtlıkların var olduğu bir yerdir. Her şey zıddıyla kaimdir. Eğer kötülük olmasaydı, iyiliğe iyilik denmezdi. Bu açıdan iyiliğin olduğu gibi kötülüğün kaynağı da Allah'tır. Lakin bu Allah'ın kötü olanı sevdiği ve tercih ettiği, insanın da yaptığı kötü eylem sebebiyle sorumlu olmadığı anlamına gelmemektedir.³⁶ Filibeli, iyi ve kötüye istidatı olan insanın kötü olanı yaptığında sorumlu olduğunu, kötü filin Allah'a isnat edilemeyeceğini ifade etmektedir. Buna göre insanın iyi-kötü arasındaki seçimi iradesiyle ilgilidir. Onun bu yaklaşımı, insanı, teklifin muhatabı olarak kabul etmesiyle ilişkilidir.

Filibeli insanı, evrendeki tüm ilkeler çerçevesinde ele almaktadır. Allah, varlığı belirli ilkeler temelinde yarattığı gibi insanı da aynı temelde yaratmıştır. Tesadüfe yer olmayan evrende söz konusu kanunların bir dayanağı ve açıklaması olması gerekmektedir. Bu da mutlak varlığa ihtiyaç olduğunu göstermektedir.³⁷ Ona göre insan, düşüncesinin büyük bir bölümünü uygulamaya, böylelikle kendisini çepeçevre kuşatan eşyanın büyük bir bölümünü değiştirmeye gücü yeten, organları buna müsait bir canlıdır. İnsan için yapılan bu tanım ancak mutlak kudret sahibi olan yaratıcısını düşünme gücüyle tamamlanabilir.³⁸ Bu açıdan Filibeli insanı düşünme yetisi temelinde ele almış; Allah'ı bilmenin imkânını da bu yetiye dayandırmıştır.

Filibeli dini,³⁹ insana dair ondan ayrılmaz hatta eş anlamlı bir olgu olarak ele almaktadır. Din, efradını cami ağıyarını mâni bir şekilde tanımlanması zor bir kavramdır. Tanımlamadaki bu zorluk genel olarak “din fikri” için geçerlidir. Tikel olarak her bir din kendi ilkeleri temelinde tanımlanabilir.⁴⁰ Yine de bir analiz yapan Filibeli'ye göre din “iki haddin birleşmesinden meydana gelen fikirdir. Bunlardan biri içtimai topluluk veya fert, diğeri de insanlıkla temasta olan ve ona ilham veren tabiatüstü bir hakikattir.”⁴¹ Onun din tasavvuru üç temel üzerine bina edilmiştir: (i) İnsanın kendi kudretinin üstünde, muhtaç olmayan bir kudretin varlığını kabul etmesi, (ii) bu kudretle bağlılığı hissetme ve (iii) bu kudretle ilişki kurmanın (*abdiyyet-mabudiyyet* veya *vahdet*) ortaya çıkardığı hisler. Filibeli, yaratıcının varlığını ve kudretini idrak etmek gerekliliğini ifade ederken *his* ve *fehîm* kavramlarına dikkat çekmektedir. Hissetmek açısından insanlar farklılık

³⁶ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm'ın Esası: Üss-i İslâm*, sad. Adnan Bülent Baloglu – Halife Keskin (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 55-60.

³⁷ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 35.

³⁸ Filibeli, “Tasavvufî İslâmî”, *Hikmet*, nr: 3 (22 Nisan 1326), 3; a.mlf., “Tasavvufî İslâmî”, *Hikmet*, nr: 4 (28 Nisan 1326), 2; aktaran Ekici, *II.Meşrutîyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi*, 239-240.

³⁹ Filibeli'nin din anlayışı ile ilgili bk. Ömer Aydın, “Filibeli Ahmet Hilmi'nin Din Anlayışı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2002), 69-85.

⁴⁰ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 58, 60.

⁴¹ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 58.

gösterebilir ama his idrakinin olması açısından hepsi birdir. Buna göre din, yaratıcıyı idrak etmek ve bilmekten ibarettir. Dolayısıyla insanların din tasavvurları farklı olmakla birlikte “mutlak ve nâ-mütenâhî” olanı idrak etmek istidatı dinin imkân ve gerekliliğine delildir.⁴² Bu, onun, insanı sadece idrak varlığı olarak değerlendirmesiyle ilgilidir.⁴³ İnsan idrak ve muhakeme yoluyla bilgi ediniyorsa, öncelikle idrakin mahiyeti, alanı ve kurallarını bilmesi gerekmektedir.⁴⁴ O, insanın bilgi edinme yolu olarak kabul ettiği idrak kavramına akıldan daha geniş bir anlam alanı tanımıştır. Ona göre idrak; akıl, tefekkür, his ve vicdanı kapsamaktadır.⁴⁵ İdrak merkezi ise ruhtur; ruhun bedendeki tezahürleri ise akıl ve tefekkürdür.⁴⁶ Dolayısıyla akıl ve tefekkür idrak mertebesidir.⁴⁷ Genel anlamda ele alacak olursak, Filibeli’nin yaklaşımında idrak, insanın his ve düşünmeyi içeren bilme yetisi anlamına gelirken, insan idrakinin hakikate ulaşması için Allah’ın varlığı bir gereklilik ve ihtiyaçtır.

Filibeli, insanlığın var oluşundan itibaren Allah ve uluhiyyet hakkında konuşulduğunu bir gerçeklik olarak ifade etmiş, Allah tasavvurunu,⁴⁸ insanın farkındalığı ve tekâmülü bağlamında oluşturmuştur.⁴⁹ Ona göre varlığın kaynağı (*menbâ’-l-vücûd*), zorunlu varlık (*Vâcibu’l-vücûd*) veya aslı sebep fikri, her türlü hadisenin anlaşılması için zarûrî bir fıkirdir.⁵⁰ Allah’ın varlığı konusundaki ispat ve savunuyu argümanlarını felsefî bir yöntemle kullanan Filibeli’ye göre Allah, felsefenin de konusudur ve felsefede aranılan nihai hakikat Allah’tır. Hakikate ulaşmak için tek vasıta ise bilimdir.⁵¹ Bu sebeple bilim ve felsefede varlığın kaynağı ve esası, ilk sebep, sebepsiz sebep, mutlak zât, ekmel zât ve nâ-mütenâhî olan Allah’tır.⁵² Ona göre bütün alanlarda bilim felsefesi yapmak mümkündür. Bilimler tarafından ortaya konulan hakikatler ya tabiatüstüdür ya da mantık yoluyla incelemeye

⁴² Filibeli, *İslâm Tarihi*, 58-60.

⁴³ Bk. Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?*, 43, 48, 60.

⁴⁴ Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?*, 43.

⁴⁵ Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?*, 6, 19, 43, 62.

⁴⁶ Filibeli, *İlm-i Ahvâli’r-Rûh*, 27.

⁴⁷ Filibeli, *İlm-i Ahvâli’r-Rûh*, 9.

⁴⁸ Filibeli’nin Allah tasavvuru ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ekrem Özmen, *Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi’de Tanrı Problemi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); İbrahim Coşkun, “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Allah Tasavvuru”, *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar* (İstanbul: Ensar, 2014), 319-345; Mustafa Ünverdi - Veysi Ünverdi, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Allah ve İnsan Tasavvuru”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022), 635-664.

⁴⁹ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Hikmet Yazıları*, haz. Ahmet Koçak (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 229, 235.

⁵⁰ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddîyyûn Meslek-i Dalâleti*, 72.

⁵¹ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddîyyûn Meslek-i Dalâleti*, 43.

⁵² Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?*, 26; a.mlf., *İslâm’ın Esası: Üss-i İslâm*, 9.

tabi tutulabilir. Hakikat, tabiatüstü olduğunda, inkâr edilmesi metafiziğin değil insan aklının inkârı anlamına gelecektir.⁵³ Filibeli, Allah'ın varlığının inkâr edilemeyeceğini, ancak bu farkındalık sağlanamadığında insan aklının inkâr edilebileceğini felsefe üzerinden vurgular. Ona göre felsefi yöntem akli ve yasaları temel almaktadır. Bu sebeple din, bilimi dışlamaz ve din-bilim çelişkisi söz konusu değildir. Bu bakış açısından dolayı Filibeli'nin fikirlerini bilim/fen, felsefe ve din üçgeni üzerine kurduğu ifade edilmiştir.⁵⁴

Filibeli, isbât-ı vâcib konusunda Kur'an'ın kapsamlı, anlaşılır ve tatmin edici delillerinden hareket edilmesi gerektiğini, bunun sağlam ve düzgün işler yapan bir yaratıcıya delâlet ettiğini ifade etmektedir. Ona göre tabiatta herkesin kabul ettiği bir ahenk söz konusudur. Bu ahenk, insanı doğal olarak sebeplilik ilkesine göre bir ahenk vericiye ulaştırır. Söz konusu düzen ve ahenk, yaratıcının yaratılmışlara ait her türlü sıfattan tenzih edilmesi gerektiğini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla isbât-ı vâcib konusunda âlemdaki ahenk ve düzenden, her şeyin belirli bir gayeye matuf olarak yaratılmasından dolayı şuurlu bir varlığa delâlet eden gaye, nizam ve ihtira delili temel alınmalıdır. Ona göre evrenin varlığı ve nizamı, Allah'ın var olduğunu kabul etmeyi gerekli kılmaktadır. Filibeli'nin gaye ve nizam delilini önemsemiş olması, Allah-insan-âlem ilişkisine önem verdiğini göstermektedir.⁵⁵ Bu, onun Allah tasavvurunu ortaya koymakla birlikte insana verdiği değere de işaret etmektedir. *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?* eserine “Niçin insandan başlıyoruz?”⁵⁶ şeklinde başlık açan Filibeli, insanın akıl ve idrak sahibi bir varlık olduğunu ve bu temelde değerlendirme yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Sağlam bir Allah tasavvuru ancak akıl ve idrak yoluyla mümkündür. O, bu bağlamda haberî sıfatların tevil edilerek insanın anlayabileceği şekilde yorumlanması gerektiğini düşünmektedir. Allah'ın sıfatlarını bilmeyi *fıkr-i tevhîd*⁵⁷ olarak ifade eden Filibeli, mut-

⁵³ Filibeli, *İlm-i Ahvâli'r-Rûh*, 6.

⁵⁴ Bk. Zekeriyya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 120.

⁵⁵ Bk. Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 61.

⁵⁶ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 41.

⁵⁷ Filibeli'nin *fıkr-i tevhîd* düşüncesini *vahdet-i vücûd* anlayışı ile temellendirmesi hakkında bk. Coşkun, “Filibeli Ahmet Hilmi'nin Allah Tasavvuru”, 328-331. Filibeli'ye göre yaratılan şeyin hakikati ve varlığı, yaratanın emir ve iradesi sebebiyledir. *Vahdet-i vücûd*'un âmiyâne bir şekilde kötü anlaşılması ve kötüye kullanılması, uluhiyyet açısından sorunludur. Bu sebeple Filibeli, *vahdet-i vücûd*'u “Zât-i Bâri'yi, insan, taş, sema, melek vs. şeklinde telakki demek olmayıp, *vâcibü'l-vücûd*un vahdeti ve mükevvenatın netice-i emir ve irade oluşu demektir.” şeklinde ifade etmiştir. Ona göre “Allah, kainattır veya kainatın aynıdır ve içindedir demek ne kadar batıl ise, kainatın haricindedir demek de o kadar batıldır, zaman ve mekanla tahdid mümkün olmayan Zât-ı Bâri, iç ve dışta olmak gibi kuyud ve hudut ile de tahdid olunamaz.” Filibeli, *Üss-i İslâm*, 29-31.

lak varlığın ancak bu şekilde tenzih ve teşbihten uzak bir idrakle bilinebileceğini “*O’nun benzeri olan hiçbir şey yoktur. O, iştiridir, görendir.*”⁵⁸ âyetiyle delillendirir. Bu sebeple o, zât-sıfat ilişkisi konusunda nefîy metodunu uygulamış, mutedil olunması gerektiğini, teşbih ve tenzihte aşırıya kaçmamayı önermiştir. Âmidî (ö. 631/1233) üzerinden aktardığı eleştiride, Mu‘tezile’nin adâleti, Eş‘arîlerin kudreti öncelediğini, Allah’ın tüm isim ve sıfatlarına aynı derecede önem vermek gerektiğini, ancak bu şekilde bir yaklaşımın Kur’an’ın muhtevasına uygun olduğunu ifade eden Filibeli, Âmidî’ye katıldığını belirtmiştir.⁵⁹

Filibeli’ye göre Allah dinin sahibidir. Din, Allah’tan insanlığa vahiy yoluyla ulaşmıştır.⁶⁰ Bu sebeple din mümkündür ve gereklidir. O, din fikrinin insan idrakinin doğuşundaki zaruretinden olduğunu ifade eder. İnsan, idrak varlığı olarak dinin muhatabıdır. Fizik âlemde yaşayan insan için metafizik bilgi idrakle söz konusudur. İnsan, idrak vasıtasıyla, dinin sahibi olan Allah’ı bilir ve tanır.⁶¹ İnsan fitratında keşfetme ve inanma yetisi vardır. Söz konusu iki özellik materyalist doktrinlerle asla anlaşılamaz.⁶²

Filibeli’nin yaşadığı dönemdeki muhatapların materyalist ve pozitivist yaklaşımlara mensup kişiler olması sebebiyle, konular en temelde “Allah vardır ve birdir” önermesi etrafında şekillenmektedir. Bu bağlamda, eserlerde, *isbât-ı vâcib* konusunda rasyonel delillendirmeler ve muhatapların aklî iddialarına cevaplar yerini almıştır. Filibeli de *Vâcib’ül-vücûd-i nâ-mütenâhî*’nin ispatını ve O’na inanmanın bir gereklilik olduğunu temel aldığı eserlerinde materyalizm ve ateizme yönelenlerin delillerini ve bunların epistemolojik ve felsefî değerini ortaya koyarak mukayeseli bir dille iddialarının yersiz olduğunu tartışmıştır.⁶³ Materyalist ve pozitivist felsefeyi benimseyen düşünürlerin, bir sonuç olarak Allah’ı inkâr etmelerinin gerekmediğini savunur. Çünkü ona göre “Allah vardır” önermesi sadece dinî bir kabul değildir. O, felsefî olarak kabul ettiği önermeyi insanın fitratına dayandırmaktadır. İnsan Allah’ı inkâr etmek için önce kendi varlığını inkâr etmelidir. Allah’ı inkâr etmek isteyen insanı vicdanın rahat bırakmadığına dikkat çeken Filibeli’ye göre aklını kullanan bir insan Allah’ın varlığını

⁵⁸ eş-Şurâ 42/11.

⁵⁹ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 340; a.mlf., *Üss-i İslâm*, 24.

⁶⁰ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 57; a.mlf., *Üss-i İslâm*, 5.

⁶¹ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 60-61.

⁶² Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 73.

⁶³ Bu sebeple eserin felsefeye giriş mahiyetinde olduğunu, felsefe tarihi açısından da görevini yerine getireceğini belirtmiştir. Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?* , ط ع. Filibeli’nin akıl ve bilim temelinde materyalizmle ilgili tespit ve eleştirilerini konu alan eseri için bk. Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*. Ayrıca bk. Cem Doğan, “Filibeli Ahmed Hilmi’nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları”, *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 24 (2013), 245-282.

inkâr edemez.⁶⁴ Zorunlu Varlık'ı inkâr etmek, bilginin gayesi olarak madde ve kuvveti belirlemek demektir. Sonra da bunların birtakım metafiziksel vasıflarla süslenmesi ve yeni bir put (*sanem*) gibi insanlığa sunulmasıdır. Bu da hem bilimsel hem de doğru olmayan bir iddiadır.⁶⁵ Onun bu tartışmalardaki kavramsal ve yöntemsel bakış açısı taklit ve ictihad konusundaki yaklaşımını da belirlemektedir.

Üss-i İslâm isimli eserinde, fen, felsefe ve dini insanın muhtaç olduğu temel unsurlar olarak ele alan Filibeli, bu unsurlardan birini inkâr etmeyi insan fitratına aykırı olması sebebiyle hastalık ve dalâlet olarak ifadelendirmektedir.⁶⁶ Söz konusu unsurlar kendi şartlarında gelişmelidir. Aksi takdirde ortaya çıkan şey insanlık için zarardan başka bir şey olmayacaktır. Burada örnek olarak insanlık tarihi açısından Hristiyanlığı veren Filibeli, çektikleri sıkıntıların sebebinin dinî ve ilmî meseleleri birbirine karıştırmaları olduğu tespitini yapar. Bu sebeple ağır bedeller ödeyen Hristiyanlığın içine düştüğü durum İslâm için söz konusu değildir. Çünkü ona göre kitap ve sünnetin bu konuda bakış açısı gayet açıktır. Örnek olarak, danışma açısından İslâm'daki *meşveret*i vermekte ve Hz. Peygamber'in "Siz dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz."⁶⁷ ve "Din tamamen akıldır, aklı olmayanın dini de yoktur."⁶⁸ şeklinde ifadeleri olduğunu belirtmektedir.

Filibeli, insanın din konusundaki bilgisinin aklî temelde anlaşılır olması gerektiğini savunur. Çünkü akıl devre dışı olursa dinî düşünce rasyonel olarak savunulamaz ve eleştirilere cevap verilemez. Eserinde, aklen Allah'ı bilmenin gerekliliğini iddia eden Filibeli'ye göre Allah'ı inkâr etmek mümkün değildir. Bu bağlamda o, küfür kavramını analize tabi tutmuş, gerçeği tahrif etmekle ilişkilendirmiştir.⁶⁹ Bu ilişki, dini, fitratın gereği olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır.

Filibeli'ye göre din, ahlâkın kaynağıdır. İnsanlık için ahlâk gereklidir ve din ahlâkla birlikte yol alır. Filibeli, "Ahlâk yani ahlâkî faziletler beşeriyet için elzemdir."⁷⁰ söylemi ve "Beşerin idrakinden dinî fikir çıkarılabilir

⁶⁴ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 40; a.mlf., *Tarih-i İslam*, 58.

⁶⁵ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 73.

⁶⁶ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 13-19.

⁶⁷ Müslim, "Kitâbü'l-Fedâil", bâb: 43, hadis no: 141 (2363), 7/242.

⁶⁸ Söz konusu rivayet, Aclûnî'nin (ö. 1749) halk arasında yaygın bir şekilde hadis olarak kabul görmüş rivayetlere dair *Keşfu'l-hafâ* isimli eserinde geçmektedir. *Keşfu'l-hafâ* ile ilgili bk. Bünyamin Erul, "Keşfu'l-hafâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2022), 25/320. Aclûnî, rivayete birlikte, Aliyyü'l-Kârî'nin (ö. 1605) Nesâî'den naklen bu rivayetin "batıl ve münker" olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır. Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ* ve *müzilü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eḥâdiş 'alâ elsineti'n-nâs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 2/362.

⁶⁹ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 2.

⁷⁰ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 62.

mi?”⁷¹ sorgulaması üzerinden din ve ahlâkın kaynağını ve aynı şey olup olmadığını Sokrat (ö. M.Ö. 399) özelinde tartışmaya açar. Ona göre Sokrat gerçekte din-ahlâk ayrımını kabul etmemekle birlikte döneminin tahrif edilen din anlayışına karşı rasyonel bir düzenleme getirmiştir. Bu bağlamda, Sokrat’ın din ve ahlâkın ayrı şeyler olduğunu kabul etmesi, o zamanın batıl din anlayışıyla ilgilidir.⁷²

Filibeli’ye göre ahlâk, kudsiyet fikri temelinde inşa edilebilir. Kudsiyet ise ancak Zât-ı Bârî’ye itikat ve muhabbetle yani dindarlıkla mümkündür. Çünkü dinin kudsiyet bağı ortadan kalkarsa, ortaya konan fikirler değişim ve dönüşüm geçirmiş olur. Burada kutsiyetten bahsedilemez. Çünkü ilâhî olmayana boyun eğilmez. Burada boyun eğilmesi istenen hak adına değil bireylerin kendi adınadır.⁷³ Ayrıca ona göre dinî duyguları organize etmeden toplumsal ahlâkın kurulması mümkün değildir.⁷⁴

Filibeli’ye göre insanı diğer varlıklardan ayıran bir kavram olarak ahlâkın ana teması vazifedir. Söz konusu ayrıma işaret eden bir olgu olarak vazifenin ifası mukaddestir ve gereklidir. Vazifenin icra edilmesi ve mukaddes olması için dayandığı kaynağın da mukaddes olması gerekmektedir. Bu şekilde olması onun gerçek bir vazife olduğu anlamına gelmektedir. Bu mukaddes esas tek fikirden ibaret olan, ölüm sonrası yaptıklarının karşılığını (*mükâfat* ve *mücâzat*) almayı gerektiren bir düşünceye matuftur. Söz konusu fikirlerin toplamı “din” olarak isimlenmektedir. Bu esaslar yani dinin kaynağı ve yapılması gereken vazifelerin karşılığının alınması mümkün olmazsa ahlâktan bahsedilemez. Çünkü vazifeyi icra etmek için bir sebep kalmaz.⁷⁵

Filibeli’ye göre ahlâkî zafiyet içeren durumlar, cinayetler, zillet, tembellik, sefaletin kabullenilişi, yanlış düşünce şekli ve toplumu aciz bırakan acımacak durumlar, Müslümanların kader konusunu yanlış anlamasıyla ilişkilidir. Bu inanç sebebiyle, insanların düşünce özgürlüğü ellerinden alınarak sorumluluklarını yerine getirmediklerini savunan Filibeli, karşılaşılan bireysel ya da toplumsal sıkıntılarda kaderciliğe sığınmanın güçlü rakiplerce çok çabuk bertaraf edileceğini iddia etmektedir. Ayrıca kötülüğün Allah’a dayandırılması birçok problemin kaynağı olmuş, durağanlaşma ve tembellik de bu inanın yüzü olarak kendini göstermiştir. Yanı sıra Filibeli’ye göre bireysel olarak kişinin fikrî özgürlüğünün olmaması, yaşadığı

⁷¹ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 61.

⁷² Filibeli, *İslâm Tarihi*, 61-62.

⁷³ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 65.

⁷⁴ Ahlâk konusuna toplumun birlikteliği ve dinin gereği açısından önem veren Filibeli, Cebri zihinleri ve Cebriyye mezhebini eleştirmiştir. Ona göre söz konusu söylem grubunun yer aldığı toplumda namus ve ahlâktan bahsedilemez. Filibeli, *İslâm Tarihi*, 336.

⁷⁵ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 62.

toplumun yerinde saymasına ve çökmesine zemin hazırlar. Dolayısıyla Filibeli'nin akıl ve din temelinde ahlâka yer vermesi onun taklit eleştirisiyle ilişkilidir. Taklit, bireysellik ve akıl yürütme içermemesi açısından ahlâkın ortaya çıkmasının önündeki engeldir. Çünkü ahlâkın ön koşulu bireyin fikri özgürlüğünün olmasıdır. İnsan sorumluluklarını bilen bir varlık olmalıdır. Bu sebeple insanlara, dinin ne olduğu, dünya ve âhiret mutluluğu, insanın gerek kendisine gerekse başkasına karşı sorumlu olduğu, ilim ve idrakin değeri, kaza ve kaderin anlamı, gayret ve çabanın gerekliliği, vazife ve insanlığın ne anlama geldiği, vatan ve milletin ne demek olduğu anlatılmalıdır.⁷⁶

Filibeli, Allah-insan ilişkisinde idraki ve farkındalığı temele aldığı din yaklaşımında dinin umumiliğinden fakat din hissinin umumi olamayacağından bahseder. Bu bağlamda aynı dinin müntesibi olan kişilerden biri yaptığı ibadetlerle vicdanında yoğun hisler yaşarken diğeri aynı hissi almayabilir. Fakat fitrî olması itibarıyla din duygusu herkeste vardır. İnsan kendini bundan soyutlayamaz.⁷⁷ Bu sebeple Filibeli, pozitivist kuramın öncüsü olan Auguste Comte'u (ö. 1857) eleştirir. O, Comte'un ilâhî dinleri reddetmesine rağmen bilimselliği de olmayan pozitivizm adını verdiği bir çeşit din anlayışı ortaya koyduğunu ifade eder. İnsanlık dini olarak ifade edilen bu anlayış da nihayetinde bir inanç sistemi önermektedir. Filibeli'ye göre din karşıtı olmasına rağmen Comte'un bu yaklaşımı, insanda din hissinin olduğunu göstermektedir.⁷⁸

Filibeli'nin akıl ve din konusunda ontolojik bir temellendirme yaparken kavramsal analizlerle epistemolojik değerlendirmelerde bulunduğu, itikadî konularda kitap ve sünnetten hareket ettiği görülmektedir. Onun, Allah, insan, akıl, din ve ahlâk kavram örgüsünde, akıl varlığı olarak yaratılan insanın *idrak* yetisiyle teklifin muhatabı olduğu, yaratılmış olması bakımından kendisinden hareket eden insan için Allah'ı bilmenin mümkün olduğu, dinin gerekliliği ve akılla çelişmeyeceği aksine akılla anlaşılması gerektiği karşımıza çıkmaktadır. Filibeli, insan fitratıyla ilişki kurarak vahyin gerekliliğini ve aklın bilgi edinme yolu olduğunu kabul ederek teklifin imkânı açısından akla önemli bir alan açmıştır. Onun imkân ve gereklilik temelinde oluşan akıl ve din algısı taklit konusundaki yaklaşımında kendini göstermektedir.

3. Filibeli'nin Yeniliği Gerekli Kılan Metodolojisinde *Taklit* Eleştirisi ve *İctihad* Önerisi

Çağdaş İslâm düşüncesinde, fikir adamları tarafından, dönemin yeni

⁷⁶ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 67, 615-616, 627-629.

⁷⁷ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 58.

⁷⁸ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 60; a.mlf. *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 25; a.mlf., *İslâm'ın Esası: Üss-i İslâm*, 5.

gelişmeleri ve ihtiyaçlarıyla ilgili olarak kelâm ilminin içerik yönüyle güncellenmesi gerektiği belirtilmiştir. Kelâmî konularda metot ve muhteva açısından dönemin zihniyetine göre yenilenme gerekliliği, Harpûtî (ö. 1916), Musa Kazım (ö. 1920) ve İsmail Hakkı İzmirli (ö. 1946) gibi isimlerin yanında Filibeli Ahmed Hilmi tarafından da yoğun bir şekilde dile getirilmiştir. Söz konusu isimler, eserlerinde, Batı'daki felsefe ve tabiat bilimleri ile ilgili çalışmaların sonuçlarından istifade ederek geleneksel kelâmda bir yeniliğin şart olduğunu savunmuşlardır. Bir anlamda insanın dinle ilişkisinin yenilenmesi adına tecdit gerekliliği savunulmuş, fakat farklı metotlar geliştirilmiştir. Söz konusu savunular kelâmın ana temasından yani temel dinî doktrinlerden kopmayı içermemektedir.

Filibeli, dinî ilimlerde yöntem arayışında olan bir fikir adamıdır. Günün şartlarına göre sorgulama yapan bir kimsenin Orta çağın mantık, bilgi ve yöntemiyle sorularına cevap bulamayacağını ifade eden Filibeli'ye göre mevcut sorunlara çözüm ancak güncel bilgi ve yöntemlerle olmak zorundadır.⁷⁹ Medenî hayatta en zaruri olan şey düşünce ve eylemde sağlam bir usule sahip olmaktır. Tabiat, insan yaşamı için en güzel örnektir, tabiatı keyfilik ve tesadüfe yer yoktur; tabiatı eşsiz güzellikler, sistemli bir düzen hüküm sürmektedir. Düşünce ve eylemde düzenli bir usul gözetmeyenler asıl amaçlarına ulaşamazlar.⁸⁰ Bu bağlamda yenilik yapılanmasında, taklit ve icthad kavramlarını öne çıkaran Filibeli, icthadın gerekliliğini, dikotomik bir olgu olarak,⁸¹ olmadığında taklidin kaçınılmazlığı üzerinden vurulamıştır.

3.1. Filibeli'nin *Taklit* Eleştirisi

Taklit meselesi, kelâm literatüründe bilgi, iman ve kulların fiilleri başlıklarını kapsayan bir anlam alanına sahiptir. Bu sebeple taklidin bilgi elde etme yollarından biri olup olmadığı ve mukallidin imanı tartışma konusudur. Her ne kadar epistemolojik ve teolojik bir ayrım yapılmış olsa bile bu iki alan birbiriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Çünkü Kur'an'a göre iman bilgi üzerine inşa edilir. Taklidi bilgi edinme yolu olarak kabul etmek, taklitte imanın da makbul olmasını gerektirir. Dolayısıyla kelâmcılar bu konuda hassas davranmışlar ve taklidi bilgi elde etme yolu olarak kabul etmemişlerdir. Çünkü kelâmcıların çoğuna göre mukallidin imanı kabul edilemez.⁸²

⁷⁹ Filibeli, *Taklitle Medeniyet Olmaz*, 12.

⁸⁰ Ramazan Turan, "Filibeli Ahmet Hilmi'ye Göre Yöntem Sorunu", *Balkanlar ve İslam*, ed. Abdullah Taha İmamoğlu v.dğr. (İstanbul: Ensar, 2020), 476.

⁸¹ İctihad olmadığında taklidin gerçekleştiği ile ilgili bk. Ahmed Fekry Ibrahim, "Rethinking the Taqlid–İjtihād Dichotomy: A Conceptual-Historical Approach", *Journal of the American Oriental Society* 136/2 (April–June 2016), 285.

⁸² Bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitabü'l-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM, 2002), 3; Kādî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: 1988), 61; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn: Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 291.

Filibeli de epistemolojik açıdan taklidi bilgi elde etme yolu olarak kabul etmemektedir. Yukarıda bahsi geçtiği üzere, ona göre bilgi edinme yolu idraktır. Filibeli'nin Allah tasavvuru, her ne kadar teolojik bir değerlendirmeye yapmasa da insan aklına ve idrakine açtığı alan sebebiyle takliden iman etmeyi kabul etmeyen bir mahiyettedir. Allah'ı bilmenin ancak idrak vasıtasıyla gerçekleşmesi ve üzerinde durduğu din duygusu, imanın tefekkür içermesi gerektiğine işaret etmektedir. Onun akıl, idrak ve ahlâk algısı temelinde insana bakış açısı bunu göstermektedir. O, idrak kavramına akıldan daha geniş bir anlam alanı tanımıştır.⁸³

Filibeli'ye göre insanlar, dindar olmaktan kaynaklanan his ve hakikati kaybetmiş ve şekilciliğe yönelmişlerdir. Şekilcilik, dinin, ibadetlerle ilgili olması açısından şeriat yönünü, hikmetten uzaklaşılması açısından tarikat yönünü zedelemiştir. Dinin şekli yönü olan sureti, hikmet yönü olan sıfretinin önüne geçmiştir. Böylelikle din, hikmet ve ırfandan ayrılmıştır. Taklide dayalı şekilciliği içeren bu din anlayışı, Müslümanların gerilemesinin sebeplerindendir.⁸⁴ Hâlbuki insan ibadeti itaat amacıyla yapar. Her ne kadar anlamlı olsa da takliden, bilinçsizce yapılan ibadet, tefekkürün değerine eşit değildir. Çünkü ilâhî yücelikleri ve azameti tefekkür, insanın yapması gereken en yüce ibadettir. Tefekkürde akıl ve kalp birlikteliği söz konusudur. İnsan, Allah'ın karşısında hiçliğini bilir ve bu sebeple secde eder. Hiçlik mertebesinde olan insan, kendini ve varlığını idrak eder. Tefekkür eden kişi, mutlak varlığın tecellilerinden ancak tek bir damla olduğunu bilincine varır. İnsan, böyle bir tefekkürle sonsuzluğu bir âna sığdırmıştır. Söz konusu durum, insan için bir sonsuzluk fermanı değerindedir. Bu, insan şeklinde tecelli etmiş bir hakikattir. İnsan ancak o tefekkür anında edindiği bilinçle var olur.⁸⁵

Filibeli'ye göre taklit, ilkel insanda çok kuvvetli fakat mütekamil insanda zayıftır. Çünkü taklit, aklın işlevselliği temelinde seçme ve mukayese içeren düşünsel bir eylem olmayıp içgüdüye dayalı bir eylemdir. Dolayısıyla taklit, fikrî istidatı ve seviyesi düşük toplumların medeni toplumlar karşısındaki durumunu betimlemektedir. Buradan hareketle Filibeli, taklit yerine bilgiyi ve insan iradesi temelinde seçerek almayı salık vermiş, eğer bu şekilde yapılmazsa taklidin ilerlemeye mani olacağını iddia etmiştir.⁸⁶

Filibeli'nin söz konusu düşünceleri akıl ve din algısıyla yakından ilişkilidir. Burada sadece bireye değil din kademesine de yüklenen Filibeli, in-

⁸³ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, 6, 19, 43, 62; a.mlf., *İlm-i Ahvâlî'r-Rûh*, 9.

⁸⁴ Filibeli, *Üss-i İslâm*, 90-92.

⁸⁵ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Beşerîyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim ve Cihad-ı Ekber'e*, haz. Rukiye Özer (İstanbul: Büyüyen Ay, 2017), 53 vd.

⁸⁶ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Gençlere: Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? ya da Dârülfünûn Efendilerine*, haz. Semih Doğan (İstanbul: Büyüyen Ay, 2017), 37.

sanların durumunu anlamaktan aciz olduklarından ve din görevlisi olmanın bir geçim aracına dönüştüğünden bahsetmektedir. Filibeli'ye göre Müslümanlar düşünme sorunu yaşamaktadır. Onlar, şekilciliği takip etmekte, aydın kesim ise sağlam bir duruş ortaya koyamamakta, din dışı düşünmektedir. Hâlbuki yıllara direnen sağlam ruh ve fikirlerdir. İlerlemek için bu şekilcilikten çıkılmalı, gerilemenin (*inhibit*) sebepleri tespit edilmeli, toplumsal unsurlar tetkik edilmeli ve ona göre bir yol belirlenmelidir. Temellerin harap olduğu yere, onları tamir etmek gerekirken yeni temeller atmak toplumsal intihar demektir. Fakat aynı zamanda ilerleme ve yenileşme anlamından da yabancı kalmamak gerekmektedir. Bu, toplumsal varlığın bekası için kaçınılmazdır.⁸⁷

Filibeli, ilerleme ve yenileşme kavramlarının tahliline önem vermektedir. Çok dikkatli anlam verilmesi gerektiğini düşündüğü bu iki kavramı, “Her yenileşme mutlak manada bir ilerleme midir?” sorusuyla mukayese eder. Cevabı hayır olan bu sorgulama, ancak her milletin kendine ait değerleri ön planda tutularak anlamlı hale getirilebilir. Bu bağlamda yenileşmenin ilerleme olarak kabul edilmesi için bulunduğu toplumun ihtiyaçlarını karşılaması gerekmektedir. Sorunlara cevap olmayan, toplumun ruhundan kopuk bir yenileşme, ilerlemenin aksine toplumun yok oluşuna sebep olabilecektir.⁸⁸ Onun ilerleme ve yenileşme ile ilgili düşünceleri, takliden bunun mümkün olmadığını açıkça ifade etmektedir. O, burada bireyden topluma geçiş yapmıştır. Bu sebeple Batı taklitçiliği de onun din, birey ve toplum algısına gerek ontik gerekse metodik ve epistemik açıdan aykırı bir olgudur.⁸⁹

Filibeli'ye göre takliden ilerlemek mümkün değildir. Sahte ilim dediği taklitle ancak görüntüsel/şekilsel bir medenileşmeden bahsedilebilir. Bu da pahalı bir geçim sebebiyle maddi zorluklar getireceği için iflas demektir. Ayrıca bu şekilci ve haricî hareketler içeren dindarlık, değişime ve aydınlanmaya ihtiyaç duymaktadır. Dindarlık dünya ve âhiret için birtakım kazanımlar içermelidir. Bu da ancak iyilik ve faziletle ilişkilidir. Ahlâkı ortaya çıkaran iyilik ve fazilet ancak sağlam bir itikat ve hikmet mahsulüdür. Sağlam bir itikadın ve hikmetin ortaya çıkması ise ancak düşünme ile mümkündür ki son zamanlarda toplumda bu ortadan kalkmış görünmektedir.⁹⁰

Batı'da hızla gelişen bilim/fen ve eğitimi sitayişle bahse konu edinen Filibeli, Batı'nın/Şark ilerlemişliği karşısında İslâm dünyasının/Garb geri

⁸⁷ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, thk. Necip Taylan - Eyüp Onart (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 2; a.mlf., *Taklitle Medeniyet Olmaz*, 11.

⁸⁸ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*, 2; a.mlf., *Taklitle Medeniyet Olmaz*, 11.

⁸⁹ Bk. Filibeli, *Hikmet Yazıları*, 37.

⁹⁰ Filibeli, *Taklitle Medeniyet Olmaz*, 13-14.

kalmışlığını tespit etmiş ve tedavisi için çaba harcamıştır.⁹¹ Fakat Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü durumun bir tespiti olarak Batı kültürünün alınmasına da tepki göstermiştir. Ona göre, Müslüman ve Türk kültürü ve değerleriyle uyuşmayan Batı kültürünü ve değerlerini Osmanlı'ya getirmek büyük bir hatadır. Söz konusu taklit, toplumun iyileşmesinden ziyade sonunu hazırlamayı kaçınılmaz kılacaktır. Konuyu, hakikî ve taklidi din konusuna dikkat çektiği Hikemiyât⁹² başlığında tartışan Filibeli, İslâm'ı temel alan görüşleriyle, gözü kapalı Batı'ya yönelenleri ve oradan gelen düşüncelere sarılanları da eleştirmiştir. Ona göre bu milleti, Avrupa'dan körü körüne ve iğreti olarak tanımladığı birkaç kuralla başka bir kalıba dökmeye çalışmak gülünç bir durumdur.⁹³ Ayrıca Batı taklitçisi bir yarı aydın, çevresinin yabancısıdır.⁹⁴ Batı'nın ilerleyişi karşısında geri kalan Müslüman dünya, cehaletle birlikte taklit sorunsalıyla karşı karşıyadır. Toplumun adeta bir kukla gibi kendine ait olan yapıyı bırakıp başka bir yapıya girebileceğine inanmanın, iyi ve kötünün tespit ve ayırımını yapamamak olduğunu savunan Filibeli, bunu sahte doktorun hastayı iyileştirmek yerine öldüreceğine benzetmektedir. Çünkü ortada iki farklı medeniyet vardır ve basit bir şekilde taklit ederek Batı'nın kültür ve uygarlığı alınamaz. Bu son tahlilde yok olmak anlamına gelmektedir.⁹⁵

Dönemin problemlerini ortaya koyma aşamasında taklidi eleştirirken aynı zamanda durum tespiti yapan Filibeli, toplumu esir alan uyuşukluk ve tembellik konusuna da dikkat çekmektedir. O, insanı atıl bırakan söz konusu durumlara tepki göstermiş ve bilinçli bir şekilde bu durumdan acil olarak çıkılması gerekliliğini vurgulamıştır. Filibeli'ye göre taklidin temel sebebi duyarsızlık ve tembelliktir. Nasıl ki bir Müslüman için temizlik ve pislik bir arada olmazsa cehalet ve kemal-i iman da bir arada olmamalıdır. Durumun cehaletle ilişkisini kuran Filibeli, cehaletle savaşın büyük cihat olduğunu ve mücadele edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁹⁶ Müslümanların son sürat cehaletten kurtulup medeniyet kfilesini takip etmesi gereklidir. Ancak bu şekilde toplumdaki refah düzeyi artacaktır. Bunun için de toplumda son zamanlarda oldukça yoğun gözlemlenen hissizlik hastalığı ile savaşmak gerekmektedir. Sorunlara tepkisiz kalan, hiçbir şey yapmayan bir millet ortaya çıkmıştır. O, insanın his ve idrakine önem veren bir düşünür olarak, aydın sınıfının insanlarda farkındalık oluşturmak için bilgilendirme dahi yapmadığı bir ortamı tasvir etmektedir. Filibeli, “İki günü bir-

⁹¹ Bk. Ahmet Koçak, “Bir Balkan Muhaciri: Filibeli Ahmed Hilmi ve “Hikmet” Gazetesinde Balkanlar” *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 5/9 (2012), 260.

⁹² Filibeli, *Hikmet Yazıları*, 78.

⁹³ Filibeli, *Hikmet Yazıları*, 37.

⁹⁴ Filibeli, *Gençlere: Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz?*, 37-39.

⁹⁵ Filibeli, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*, ح، خ.

⁹⁶ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 635-637, 645.

birine eşit olan ziyandadır.”⁹⁷ rivayetinden hareketle Müslümanların içinde bulundukları ataletten kurtulmaları gerektiğini ifade eder. O, cahil ve fakir milletlerin haklarının gasp edildiğini, yaşama haklarının ellerinden alındığını, bu sebeple içinde bulunulan asrın en müthiş ve etkili silahının bilgi ve sanat olduğunu savunur. Müslümanları kuru kuruya hamiyet davasında bulunmakla suçlayan Filibeli, fikriyle, malıyla din ve milletine hizmet edebilecek kimselerin bir araya gelip iftihar edilebilecek teşebbüslere ön ayak olmalarını tavsiye eder. Filibeli, ilâhî kelâmın “ihsan sahipleri, güzel hareket işleyenler ve iyilik edenleri sevdiği” müjdesi gereğince insanları en büyük cihada, yani cehalete ve kötü ahlâka karşı koymaya davet eder.⁹⁸

Taklidi eleştiren Filibeli, Müslüman dünyada yaygınlaşan kurtuluş beklentisini de reddeder ve eleştirir. O, taklidi reddettiği aynı gerekçeden hareket ederken, insanların düşünüp, çabalayıp harekete geçmesinin dışında sihirli bir güç tarafından kötü gidişata dur denilemeyeceğine dikkat çeker. Mehdî kavramsallığında (siyasî/iktisâdî/ictimâî), tek bir dokunuşla sorunlara çözüm bulunmayacağını savunur.⁹⁹

Bu bağlamda, onun yeniliği gerekli kılan metodolojisinde taklit olumsuzlanmış, ilerlemenin yolu olmadığı ortaya konmuştur. Bu sıkıntılı durumda o, İslâm toplumlarında yeni hayat düzeni ile eski iman anlayışının nasıl bağdaşacağını sorgular. Amacı zamanın değişmesi ile birtakım hükümlerin de değişeceğine dikkat çekmektir. Çünkü ilim ve fenne gösterilen tepkiden cehalet ortaya çıktığı için pozitif bilimler şüpheci veya inkârcı zihinler tarafından ele alınmaktadır. Âlimlerin tepkisel açıklamalarla yaptıkları telkinler ve anlatıları zamana-mekâna uymamakta ve ihtiyacı karşılamamaktadır ki bu onların hayata ve ilme vâkıf olmadıklarını göstermektedir. Bu durumun bir sonucu olarak ona göre Kur’anî hakikatlere, hikmetli ve remzî tevillere müracaat edilmez ve selevin sözleri hatasız kabul edilmeye devam edilirse; ya cahil mahkûm ve sefil bir topluluk yahut ismen Müslüman, fırsat bulduğunda dine saldıran bir münevver haline gelir. Yapılacak şey dinî his ve fennî düsturları bağdaştırmak, birini diğerine yardımcı kılmaktır.¹⁰⁰

Filibeli’nin taklidi iki açıdan ele aldığı ve eleştirdiği görülmektedir. Onun akıl ve din algısında taklidî imana yer yoktur. Aynı zamanda gerek geleneği gerekse Batı’yı, seçici bir akıl yürütme yapılmaksızın taklit etmeye de karşı çıkmıştır. Batı’dan zanaat ve sanayinin alınması fakat manevî taklidin olmaması gerektiğini savunan Filibeli’ye göre seçici olmaksızın,

⁹⁷ Deylemî’nin zayıf bir isnadla Hz. Ali’den merfu olarak rivayet ettiği bir hadistir. *AcLûnî, Keşfü’l-hafâ*, 2/274.

⁹⁸ Filibeli, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim ve Cihad-ı Ekber’e*, 7.

⁹⁹ Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkin müdür?* ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، a.mlf., *Taklitle Medeniyet Olmaz*, 9.

¹⁰⁰ Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkin müdür?*, 11; a.mlf., *İslâm Tarihi*, 640-646; ayrıca bk. Turan, “Filibeli Ahmet Hilmi’ye Göre Yöntem Sorunu”, 489.

olduğu gibi taklit etme ile ilerleme ve tekâmül mümkün değildir. Bu sebeple pozitif bilimler önemsenmeli ve dinin önündeki bir engel olarak görülmemelidir. Rasyonel eleştirilerin olmaması için dinî düşüncenin akıl temelinde ele alınması gerekmektedir. Dolayısıyla Filibeli'ye göre, iman, bilgi ve yöntem açısından kabul etmediği taklit hem insanın hem de toplumun fitratına aykırı bir tutum ve davranıştır.

3.2. Filibeli'nin İctihad Önerisi

Osmanlı'nın son döneminde Batı taklitçiliğinin olumlu ve olumsuz yanları aydınlar tarafından görmezden gelinecek bir durum değildir. Batı'yı olduğu gibi takip etmeyi salık verenler olduğu gibi Batı taklitçiliğini eleştiren ama hayata dönük yönüyle Batı'dan yenilikleri ayırt ederek almayı savunan görüşler de vardır. Söz konusu düşünürler, değişen şartlara, eskiyi taklit ederek çözüm bulunamayacağını iddia etmektedir. Çünkü taklidin çözüm odaklı analitik düşünmeyi geciktirmesi aşîkârdır. Bu sebeple onlara göre taklidin terki zorunluluk olup dönemin gereken ihtiyaç ve taleplerine göre ictihad yapılmalıdır. Bu bağlamda dönemin aydınları tarafından yayımlanan birçok telifin, *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* dergilerinde yayınlanan yazıların teması buna işaret etmektedir.¹⁰¹ Filibeli Ahmed Hilmi'nin eserlerinde de bahsi geçtiği üzere, Müslümanların şekilciliği, taklitçilik sebebiyle ortaya çıkan sorunlar, çözüm yolları ve ictihadın gerekliliği dikkat çekmektedir.

Filibeli'ye göre hayat yenileşme demektir. Hayat fikri, bir halin daima muhafazası fikriyle birlikte düşünülemez. Bu ancak cehalet ve gafillik gerektirir. Gelişim (*tekâmül*) kanunu, zaman ve mekân değişimiyle birlikte şahısların ve toplumun değişimini gerekli kılmaktadır. Söz konusu gereklilikten kaçılması ancak düşünsel aktivenin durdurulmasıyla mümkündür. Bu da önce hastalık ve sonrasında ölüm anlamına gelmektedir. Yani ona göre gelişime karşı çıkmanın ve taklidin bedeli yok olmaktır.¹⁰²

Sosyolojik olarak din ve toplum birbirinden ayrı düşünülemez. Son zamanlarda Müslüman toplumlar, din olarak kendilerine sunulan şeylerin, tarihte gerçekleşmiş olan İslâmî hakikat ve menfaatlere aykırı olarak gerek sefilliğin gerekse çöküşün sebebi olduğunu fark etmişler ve üzerinde araştırmalar yapmışlardır. Kur'anî hakikatleri temel almamayı ve bu konuda ısrarcı olmayı, öncekilerin sözlerini yanlışlarıyla birlikte hatasız ve değiş-

¹⁰¹ Dönemin taklidin geçersizliği ve ictihadın gerekliliğini vurgulayan eserlerine örnek olarak bk. İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İmi Kelâm*, sad. Sabri Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 14-16; Abdullatîf el-Harpûtî, *Tenkihu'l-Kelâm fi akâid-i ehli'l-İslâm* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330), 6-11; Reşid Rızâ, *Gerçek İslâm'da Birlik*, çev. Hayreddin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 356-364. *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* dergilerinde yayınlanan yazılarla ilgili bk. Ömer Mahir Alper, "Urvetü'l-Vuska'dan Sırat-ı Müstakime", *Haksöz Dergisi* 25 (1993).

¹⁰² Filibeli, *İslâm Tarihi*, 650.

tirilemez kabul etmeyi cehaletle ve düşmanlıkla ilişkilendiren Filibeli, söz konusu muhafazakarlığın taassup sorunsalına temel oluşturduğunu savunmaktadır.¹⁰³ Ona göre “ne cahilce taassup ne âmiyane taklit”¹⁰⁴ olmalıdır. Cahilce taassup, zamana göre ihtiyaçları anlamamak demektir.¹⁰⁵ Taassup, taklit ve gerilemenin durdurulması için ıslahat ve ictihad kaçınılmazdır. Islahat konusunda dikkate değer tespitleri olan Filibeli,¹⁰⁶ umumi tedbirler konusunda ictihad gerekliliğini ifade etmiştir.

Filibeli’ye göre ictihad çok büyük manalar taşıyan bir kavramdır. Âlimlerin, eski müctehitlerin dengi yetişmediği için ictihad kapısının kapandığı iddiasını kabul etmeyen Filibeli, ictihadın zamanın gerektirdiği ihtiyaçlarla ilgili olduğunu savunur. Çünkü dinî toplulukların manevî gıdası ictihaddır. İctihad kapısının kapandığını iddia etmek, bireysel ve toplumsal ihtiyaçlara çare aramanın imkânsızlığını savunmak demektir.¹⁰⁷ Bu da bir topluluğun dinî duygu ve ihtiyaçlarına idam hükmü vermek demektir. Çünkü insanın ve sistemin tabiatını, zaman ve mekânın değişimini, ilerlemeyi ve gelişimi inkâr etmek insanlığı inkâr etmek demektir. Ayrıca müctehidin ilmî şahsiyetini oluşturan şey zamanındaki ilmî birikimi ve bu birikimi pratiğe aktarabilmesidir. Yani müctehidi önemli kılan zamanın ve mekânın şartlarına göre ictihad kabiliyetidir.¹⁰⁸

Filibeli, ictihad yapılmasının imkân ve gerekliliğini kabul etmekle birlikte birtakım sınırlandırmaların olması gerektiğinin de bilincindedir. Bu sebeple, ictihad nasıl yapılmalıdır? sorgulaması yapan Filibeli’ye göre öncelikle ictihad kavramının manası ve sıhhat şartları bellidir. Buna göre, dinin aslından olan hiçbir şeye dokunulamaz ve değiştirilemez. Münferit ictihadlar da işe yaramaktan ziyade toplumsal ayrılıklara ve kutuplaşmaya sebep olabilir. Dolayısıyla İslâm âleminde *Yüksek İctihad Meclisi* oluşturmak gerekmektedir. Hilafetin himayesinde, dünya Müslümanlarının mütefekkirlerinden oluşturulacak böyle bir topluluk, toplumun ihtiyacını karşılayacak ictihadlar ortaya koyacak ve bunlar da Müslümanların amel konusunda doktrinleri olacaktır. İctihadların ihtiyaçları karşılaması için öncelikle ihtiyacı karşılamayan, faydası olmayan ictihadların değiştirilmesi ve yenilenmesi ele alınmalıdır.¹⁰⁹ Esas olan dindir, esas olan atılamaz; bu intihar demektir. Gerekli müdahalenin kalp, beyin gibi vücudun hayati

¹⁰³ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 650-652.

¹⁰⁴ Filibeli, *Taklitle Medeniyet Olmaz*, 8.

¹⁰⁵ Filibeli, *Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?*, 14.

¹⁰⁶ Filibeli’nin ıslahat konusundaki fikirleri için bk. Filibeli, *İslâm Tarihi*, 650-658.

¹⁰⁷ Önceki dönemlerde ictihadla ilgili benzer iddialara örnek olarak bk. Ahmet Yaman, “Fıkhnın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim”, *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014), 15-16.

¹⁰⁸ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 655-656.

¹⁰⁹ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 186-191.

organları atılarak yapılamayacağı ancak kangren olmuş parmağın da kesilmesi gerektiği bir gerçekliktir.¹¹⁰ Dolayısıyla ona göre ictihadlar, eskilerin hükmünü geçersiz kılmak değil ihtiyaca binaen yapılması gereken operasyonlardır.

Filibeli, ictihad görüşünü ortaya koyarken mezheplerin durumuna da açıklık getirmiştir. Çünkü mezhep taassubu, ictihaddan taklide evrilmenin en ağır bedeli olarak kabul edilmiştir.¹¹¹ O, *fırka-i naciye* kavramsallaştırması ve Hz. Peygamber'e isnadıyla ortaya çıkan suni taksim, söylem gruplarının iddia ve savunularını tenkit ve tahlil etmeyi imkânsızlaştırdığına vurgu yapmıştır. Ayrıca bu gibi taksimler veya mezhepleşme ortaya tekfir sistemini çıkarmıştır. Filibeli, diğer çağdaş düşünürler gibi ihtilaf içerebilecek konular sebebiyle Müslümanların birbirlerini tekfir etmesinin zararı üzerinde durmuş ve tekfiri reddetmiştir. Buna göre mezhepler ele alınmalı, incelenmeli, tahlil ve tenkit edilmelidir. Sonrasında Kur'an'a uygun ve dönemin ihtiyaçlarına cevap veren ictihadlar yapılmalı ve ortak bir mezhep belirlenmelidir. Umumi bir tedbir olarak mezheplerin birleştirilmesiyle (*tevhi'd-i mezâhib*) oluşan yapı/mezhep şekilcilikten uzak olmalıdır. Mezhebin en önemli belirleyeni hikmet ve şîret olmalıdır.¹¹² O, mezheplerle ilgili söz konusu eleştirisini, İslâm dininin ilim ve akıl hakkındaki ilkelerinin gerek mezheplerin ihtiyaçları gerekse bir kısım âlimin benimsediği anlayış yüzünden zedelendiğini düşündüğü için yapmaktadır. Ayrıca ona göre ilim ve ilmin nakilcilik kısmı akla tercih edilmiş görünmektedir. Hâlbuki aklın desteklemediği durum ve fikir akıl tarafından eleştirilecek ve kazanan akıl olacaktır.¹¹³ Filibeli'nin akıl ve din yaklaşımına göre mezhepçilik, bireyi taklide götürmesi ve tahkikten uzaklaştırması açısından eleştiriye tabi tutulmuştur. O, bu bağlamda ictihadın önündeki engel olarak mezheplerin birleştirilmesini tavsiye olarak sunmuştur.

Sonuç

Filibeli Ahmed Hilmi, Osmanlı ve Müslüman toplumların siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel etkilerine maruz kalınan Batı karşısında geri kalmış, yenilmiş, durağan, yorgun ve pasif kaldığı bir zaman diliminde yaşayan önemli fikir adamlarındandır. İslâm birlikteliğini savunan Filibeli, Batı'yı da yakından incelemiştir. Batı'nın ne her konuda takip edilmesinin ne de görmezden gelinmesinin taraftarı olmuştur. O, bu bağlamda Batı'yı kendi ilim adamları ve eserlerini bizzat inceleyerek yöntemsel bir analize

¹¹⁰ Filibeli, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, 134-135.

¹¹¹ Mezhepsel taassubun tarih içindeki olumsuz tezahürleri ve taklide zemin hazırlamasıyla ilgili bk. M. Rahmi Telkenaroğlu, "İctihaddan Taklide Evrilmenin En Ağır Bedeli: Mezhep Taassubu", *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 1/1 (Aralık 2018), 33-63.

¹¹² Filibeli, *Allah'ın İnkâr Mümkin mü?*, 158-159; a.mlf., *İslâm Tarihi*, 301, 657.

¹¹³ Filibeli, *İslâm Tarihi*, 627.

tabi tutmuştur. Batı'yla yapılacak tartışmaların rasyonel olması gerekliliğine dikkat çeken Filibeli, dogmatik tavrın fayda etmediğini vurgulamıştır. O, Batı'dan medeniyet, kültür ve bilim adına istifade edilmesi gerektiğini; dinin, bilim ve sanatla mutabık olduğunu savunmuştur. Fakat Batı'yla yapılacak etkileşimin sınırları belirlenmelidir. Filibeli bu konuda net durmuş, dinin asıllarına aykırı olanın ayırt edilmesi adına Batı'nın analize tabi tutulmasını, usul ve yöntem gerekliliğini ve körü körüne taklidin imkânsızlığını sık sık dile getirmiştir. Çünkü toplumları oluşturan dinamikler farklıdır. Batı ve Müslüman dünya arasındaki din ve kültüre ait değersel farklılıklar ise aşıkardır. Söz konusu farklılıklar, toplumların hem ayırıcı hem de onları tanımlayıcı yanındır. Buna göre manevi alanda Batı taklidi, insanın ve toplumun doğasına aykırıdır. Filibeli'ye göre iman konusunda taklit de insan doğasına aykırıdır. Ona göre iman tefekkür içermelidir. İnsan mutlak hakikate muhtaçtır ve onun arayışındadır. İnsanın mutlak hakikati bilme yolu ise idraktır. Buna göre insan için Allah'ı bilmek mümkündür. İnsan, idrak yetisiyle teklifin muhatabıdır. Bu sebeple Filibeli, her insanın ve her düşüncenin yönelmesi gereken gayenin mutlak hakikat olduğunu savunan Müslüman bir düşünür olarak taklit konusunda hem birey hem de toplumun varlığı ve değeri adına ciddi tespitler yapmış ve uyarılarda bulunmuştur. O, taklidi eleştirirken iman ve ahlâkı temellendirmek için Müslümanların aklını kullanması ve ona göre eylemde bulunması gerektiği üzerinde durmaktadır. Filibeli'nin din konusunda ontolojik bir temellendirme yapması onun takliden imanı kabul etmediğini; epistemolojik değerlendirmeleri de aklın işlevselliğinden uzak içgüdüsel bir eylem olarak değerlendirdiği taklidi bilgi elde etme yolu olarak kabul etmediğini göstermektedir. Dolayısıyla Filibeli, taklidi hem bireysel hem de toplumsal anlamda ele almış ve her iki açıdan da eleştirmiştir. Bu bağlamda eserler kaleme alan Filibeli, bireysel ve toplumsal yenilenme ve ilerlemenin önündeki engelin taassup ve taklit olduğunu, bunun da toplum ve birey açısından yok olmak anlamına geldiğini vurgulamaktadır.

Çalışmalarında olgudan hareket eden ve insanı merkeze alan Filibeli, dönemin sorunlarına cevap verilmesi açısından dinî ilimlerde yenilenmeyi gerekli görmüş, metodolojisini bunun üzerine kurmuş ve ictihada olan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Âlimlerin, eski müçtehitlerin dengi yetişmediği için ictihad kapısının kapandığını savunmasını kabul etmeyen Filibeli'ye göre ictihad, zamanın gerektirdiği ihtiyaçlarla ilgilidir. Bu sebeple ictihad kapısının kapandığını iddia etmek, bireysel ve toplumsal ihtiyaçlara çare aramanın imkânsızlığını savunmak demektir. Bu da bir topluluğun dinî duygu ve ihtiyaçlarına idam hükmü vermek demektir. Çünkü insanın ve sistemin tabiatını, zaman ve mekânın değişimini, ilerlemeyi ve gelişimi inkâr etmek insanlığı inkâr etmek demektir. Dolayısıyla Filibeli'ye göre Müslümanların mücadelesinde “ne cahilce taassup ne âmiyane taklit”

olmalıdır. Gerekliliğini savunduğu ictihad, öylesine yapılacak sıradan bir hüküm çıkarma eylemi değildir ve şartlara tabidir. *Yüksek İctihad Meclisi* fikrini öneren Filibeli, ictihad konusunda da ne taklidi ne de sübjektifliği kabul etmektedir. Filibeli metodolojisinde, ictihad kavramını terim anlamında kullanırken; taklit kavramını hem durum betimlemesi olarak hem de ontik ve epistemik açıdan değerlendirmektedir. O, ictihad ve taklit kavramlarını dikotomik açıdan ele almış ve bir gerçeklik olarak ictihad olmadığına taklidin gerçekleştiğine dikkat çekmiştir.

Kaynakça

Acîûnî, İsmâîl b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eḥâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.

Afganî, Cemaleddin - Abduh, Muhammed. *Urvetu'l-Vuska*. çev. İbrahim Aydın. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987.

Alper, Ömer Mahir. “Urvetü'l- Vuska’dan Sırat-ı Müstakime”. *Haksöz Dergisi* 25 (1993).

Apak, Adem. “Osmanlı Meşrutiyet Dönemi Tarihçilerinden Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Tarih Metodolojisiyle İlgili Görüşleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Ocak 1999), 277-285.

Aslan, Mehmet Fatih. “Geleneksel “Tecdit”ten Modern Teceddüt’e: Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi’nin Modern Toplum Tasavvuru “Teceddüt Toplumu”. *10. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı V*. 107-120. İstanbul: İlem, 2022.

Aydın, Ömer. “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Din Anlayışı”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2002), 69-85.

Bağdâdî, Abdulkâhir. *Kitâbu Usûli'd-Dîn: Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.

Coşkun, İbrahim. “Filibeli Ahmet Hilmi’nin Allah Tasavvuru”. *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar*. 319-345. İstanbul: Ensar, 2014.

Çetin, Rabiye. “Tanzimat’tan Günümüze Kelam’ı Yenileme Çalışmaları I”. *Dini Araştırmalar* 16/42 (2013), 9-38.

Dağ, Ahmet. “Doğu-Batı Kutbunda Bir Balkan Düşünürü Olarak Filibeli Ahmet Hilmi’de Batı ve Felsefe Algısı”. *Balkanlar ve İslam –Balkanlı Âlimler, Mütefekkirlere ve Eserleri–* ed. Abdullah Taha İmamoğlu v.dğr. 3 Cilt. İstanbul: Ensar, 2020.

Direkci, Bekir - Köse, Ünzile. “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Eserlerinin Kök Değerler Açısından İncelenmesi”. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 7/4 (2022), 1005-1023. <https://doi.org/10.30622/tarr.1170822>

Doğan, Cem. “Filibeli Ahmed Hilmi’nin Geç Dönem Osmanlı Materyalistlerine Cevapları”. *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 24 (2013), 245-282.

Ebü'l-Mecd, Ahmed Kemâl. “Tecdîdu'l-fikri'l-İslâmî”. *et-Tecdîd fî'l-fikri'l-İslâmî*. haz. Mahmûd Hamdî Zakzûk. Kahire: 2002.

Ekici, M. Zeki. *II.Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Erdemci, Cemalettin. *Kelam İlmine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2009.

Erul, Bünyamin. “Keşfü'l-Hafâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/320. Ankara, TDV Yayınları, 2022.

Evcimik, Sare. *Filibeli Ahmet Hilmi’nin Felsefî ve Ahlâkî Görüşleri*. Ankara: İksad Yayınevi, 2023.

Gülçiçek, Meral. *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hikmet Gazetesindeki İctimaiyyat Yazıları Üzerine Bir Tahlil Denemesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Hanefî, Hasan. *et-Turâs ve't-tecdîd; mine'l-akâide ila's-sevra*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1988.

Harpûtî, Abdullatîf. *Tenkîhu'l-Kelâm fî akâid-i ehli'l-İslâm*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.

İbrahim, Ahmed Fekry. "Rethinking the Taqlîd-İjtihâd Dichotomy: A Conceptual-Historical Approach". *Journal of the American Oriental Society*. 136/2 (April-June 2016), 285-303. <https://doi.org/10.7817/jameroriesoci.136.2.285>

İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İmi Kelâm*. sad. Sabri Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Kâdî Abdulcebbar. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdulkarim Osman. Kahire: 1988.

Koçak, Ahmet. "Bir Balkan Muhaciri: Filibeli Ahmed Hilmi ve "Hikmet" Gazetesinde Balkanlar" *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 5/9 (2012), 252-273.

Macit, Nadim. "Cumhuriyet Döneminde Kelam İlmi ve Yöntem Sorunu". *İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi I*. İstanbul: Ensar, 2005.

Macit, Nadim. "Din, Gelenek ve Tecdit". *Türk Yurdu* 20/157 (2000).

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitabü'l-Tevhîd*. trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM, 2002.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*. Trc. Mehmed Sofuoğlu. 8 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1970.

Özervarlı, M. Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları: XIX. Yüzyıl Sonu – XX. Yüzyıl Başı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Özmen, Ekrem. *Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'de Tanrı Problemi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Reşîd Rızâ. *Gerçek İslâm'da Birlik*. çev. Hayreddin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi. *Allah'ı İnkâr Mümkün mü?*. thk. Necip Taylan-Eyüp Onart. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim ve Cihad-ı Ekber'e*. haz. Rukiye Özer. İstanbul: Büyüyen Ay, 2017.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Felsefeden Birinci Kitap: İlm-i Ahvâlî'r-Rûh*. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyye, 1327.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Gençlere: Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz? ya da Dârülfünûn Efendilerine*. haz. Semih Doğan. İstanbul: Büyüyen Ay, 2017.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Hikmet Yazıları*. haz. Ahmet Koçak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. “Tasavvufî İslâmî”. *Hikmet*. nr: 3 (22 Nisan 1326).

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. “Tasavvufî İslâmî”. *Hikmet*. nr: 4 (28 Nisan 1326).

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. “Tasavvufî İslâmî”. *Hikmet*. nr: 55 (21 Nisan 1327).

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*. Sadeleştiren: Ali Utku - Erdoğan Erbay. Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Üss-i İslâm: Hakâik-i İslâmiyye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akâid*. İstanbul: 1332.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *İslâm'ın Esası: Üss-i İslâm*. sad. Adnan Bülent Baloglu – Halife Keskin. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1974.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Taklitle Medeniyet Olmaz*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1962.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Târih-i İslâm'ın Birinci Zeyli: Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür*. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1327.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyâset*. İstanbul: Hikmet Matbaası, 1327.

Telkenaroğlu, Merter Rahmi. “İctihaddan Taklide Evrilmenin En Ağır Bedeli: Mezhep Taassubu”. *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 1/1 (Aralık 2018), 33-63.

Turan, Ramazan. “Filibeli Ahmet Hilmi'ye Göre Yöntem Sorunu”. *Balkanlar ve İslam*. ed. Abdullah Taha İmamoğlu v.dğr. İstanbul: Ensar, 2020.

Uçman, Abdullah. “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/424-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uludağ, Zekeriyya. *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.

Uludağ, Zekeriyya - Bayraktar, Olcay. “Şehbender-zâde Filibeli Ahmed Hilmi”. *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. 173-205. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.

Ünverdi, Mustafa - Ünverdi, Veysi. “Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Allah ve İnsan Tasavvuru”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/1 (Mart 2022), 635-664. <https://doi.org/10.33415/daad.1049541>

Ünverdi, Mustafa - Özer, Cebail. “Çağdaş İslam Düşüncesinde Kelamî Perspektifte Değişim”. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2022), 127-149. <https://doi.org/10.47098/bayburt-ilahiyat.1205019>

Yaman, Ahmet. “Fıkıhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim”. *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (Haziran 2014), 7-21.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. “Metâlib ve Mezâhib Tercümesinin Dibâcesi”. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. haz. A. Cüneyd Köksal - Murat Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Yılmaz, Yasin. “Batılı Münekkitler ve Dozy’nin Kur’an-ı Kerim, Vahiy ve Hz. Muhammed’e Yönelik Tenkitlerine Müslümanların Cevabı: Filibeli Ahmed Hilmi Örneği”. *Dini Araştırmalar* 22/55 (2019), 77-95. <https://doi.org/10.15745/da.572221>

